

Ч. МЭМНЭЛЭЛ

Ч. МЭМНЭЛЭЛ

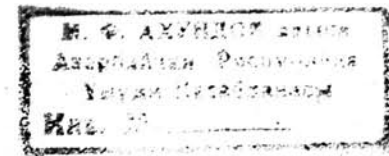
БАКЫ УШАГКЭНЧНЭШР 1949

Ч. МƏММƏДОВ

9(47-92H)
M52

НƏСƏНБƏЙ ЗƏРДАБИ

46476
4/186

Азәрбајҹан
Ушаг вә Кәңләр Әдәбияты Нәшрияты
Бақы—1949

МҮГЭДДЭС АНД

1837-чи ил.

Кэндин чыраглары бир-бир сөнүр, Күр гырагынын палчыг комалары зүлмэт ичиндэ йох олурду.

Ялныз Сәлим бәйин эви бу кечә һәмишәкиндән ишыг иди. Ятаг отагынын габагында нә исә бир тәлаш, чанланма вар иди. Чадрая бүрүнмүш гадынлар кедиб кәлир, гапы ачыланда ичәридән гәрибә сәсләр эшидилирди.

Бир гәдәр кәнардакы эйванда Сәлим бәй Ширвандан кәлмиш бир шаирлә сөһбәт эдирди. Сәлим бәй бу шаирин нә адыны, нә дә ләгәбини эшитмишди. Бәлкә дә гонаг һеч шаир дейилди, бәлкә дә о, Сәлим бәйин сәнәткарлара чох һөрмәт этдийини билиб өзүнү шаир гәләмә вермишди.

Инди Сәлим бәй сөһбәт эдә-эдә диггәтлә гонагың үзүнә бахыр, онун бүтүн фикирләрини кәзләриндән охумаға чалышырды. Титрәйән лампа ишыгында халынын әлван рәнкләри, митәккәләрин зәриф нахышлары бу яд кәзләрдән парлаг көрүнүрдү. Сәлим бәй «Йох, белә сөнүк шүшә кәзләрин саһибни шаир ола билмәз» дейә дүшүнүрдү.

Гонаг исә эв саһибинә мәдһийә охумагдан әл чәкмирди:

— Сиз кәрәк шаирләр вәтәни Ширванда оласыныз, рубаб ашиги бу ерләрдә чох дарыхар. Мән сизин шеир-сәнәтә һөрмәт этдийинизи чохдан эшитмишәм, Сәлим бәй. Чифайда, сәнәт бүлбүлү күлүстандан айрылыб харабазарлыгда өтә, билмәз.

Гонагың хош нийәтлә дедийи бу сәгләр Сәлим бәйи ачыгдан-ачыға һирсләндирди:

— Һәр кәсин вәтәни өзүнә хошдур. Сиз буюрур-сунуз ки, Зәрдабда шеир-сәнәт ола билмәз. Мән дә әрз эдирәм ки, шеир пәриси һәрдән бизим ерләр дә кәлир. Сизин харабазарлыг дедийиниз Зәрдаб да мәликишшүәра етирә биләр.

Гонаг сөһбәтин әлверишли шәкил алмадығыны көрүб зәманәдән шикайәт этмәйә башлады:

— Үзр истәйирәм, Сәлим бәй, мәним мөгсәдим Зәрдабы писләмәк дейилди. Сөзүмүн мөгзи ордадыр ки, дөвран писдир. Өлкә нә гәдәр абад олса онун бөйүк адамлары да о гәдәр артар. Инди Ширван да сүкут эдир. Һаны Фәләки-Ширвани, һаны Ширванын көзәл бүлбүлләри? Чәми үләмая мәлумдур ки, мәшриг өлкәләри өз гәдим шөһрәт тачларыны мәғриб өлкәләринә верибләр.

Сәлим бәй енә гонағын көзләринә бахыр, чидди вә бөйүк мәсәләләр һаггында данышылдығына бахмаяраг бу көзләрин енә сөнүк, чансыз көрүндүйүнә тәәччүб эдирди. Сәлим бәй инам вә гәт'ий-йәтлә, бә'зән исә дәрин бир һәйәчанла данышырды:

— Кечән күнләри тә'рифләйиб зәманәдән һәмишә шикайәт этмәк өзү дә пис адәтдир. Бизим башымыз һәр нә бәла кәлибсә мәшригдән вә мәғрибдән¹ кәлиб. Һәр заманын өз шөһрәт тачы вар. Меймәзә шаирләринин вахты кечиб. Рус забитләри кәтирән китаблара бах көр нәләр язырлар. «Мәшриг вә мәғриб» дейиб сөз күләшдирмәкдән бир шей чыхмаз. Шимала бах. Әлм вә үрфан күнәши орадан доғур.

«Шимал» сөзүнү эшидән гонаг кечәнин сәрин мейндән үшүйүб абасыны дүзәлтди, бүзүшдү вә Сәлим бәйдән горха-горха мызылдады:

— Бәли, Фәтәли хан да белә дейирди. Рус пәдшаһындан нишан да алмышды. Анчаг фәләйин чархы керийә дөнмәди. Онун яратдығыны фәләк әлә дағытды ки, һеч руслар да көмәк эдә билмәдиләр. Биз мүсәлманыг, Сәлим бәй, кафирләрин әлм вә үрфан күнәши бизә лазым дейил.

¹ Мәшриг вә мәғриб—шәрг вә гәрб.

Сәлим бәй сакит вә тәмкинлә чаваб верди:

— Бир нечә илдән сонра мүсәлман гардашларын сәнин бу сөзләринә күләчәкләр. Тәзә адамлар етишәчәк... Онлар башга чүр данышачаглар.

Шаир нә исә демәк истәйирди. О ағзыны еничә ачмышды ки, нөкәр йүйүрәрәк эйвана кәлди:

— Аға, көзүнүз айдын олсун, аллаһ сизә бир оғул бағышлайыб!

Сәлим бәй ериндән сычрайыб аяға галхды. Көзләри севинчдән янырды. Кисәсиндән пул чыхарыб дәрһал нөкәрә мушдулуг верди. Сонра баягдан бәри этдикләри мубаһисәни хатырлайыб әрк илә деди:

— Оғлуму бура кәтир. Гой шаир, Зәрдабда нечә оғулар доғулдуғуну көрсүн!

Бир аз сонра чийәринә еничә һава долмуш вә пөртмүш ушағы юхары чыхартдылар. Сәлим бәй она лап яхындан бахыб ишарә этди. Ушағы апардылар. Хошбәхт ата үзүнү гонаға тутуб әмр этди:

— Шаир, адыны гой!

— Ады илә яшасын, иншаллаһ! Кәршивәз.

Сәлим бәй бир аз фикирләшди. Эйвана йығылмыш кәндиләрә бахды. Онларын донуг бахышларында һеч бир шей охуя билмәди.

— Хейр. Йох, элоглуна белә ад ярашмаз. Мән онун адыны һәсән гоюрам.

Эйвандакылар һәрәкәтә кәлдиләр. Тәгдирәдичи пычылты эшидилди. Анчаг гонағын додаглары бүзүлмүш, гашлары чатылмышды:

— Тәрәкәмә адыдыр.

— Гой олсун. Кәршивәздән яхшыдыр. Ядымыздан чыхмасын: 1252-чи ил һичри (1837), оғлум һәсәнин дүнәя кәлдийи күн.

Сонра Сәлим бәй үзүнү гонаға тутуб енә әрк илә деди:

— Сәһәрдән гуру сөһбәт эдирсән. Шаирлийини бурда көстәр. Һүнәр мейданыдыр. Оғлум олдуғуна бир шеир де.

Гонаг бир гәдәр фикирләшиб сөнүк көзләрилә

намәлум бир нөгтәйә бахараг арам-арам фарсча шеир демәйә башлады. О гуртаран кими Сәлим бәй кәндлиләри кәстәриб өз наразылығыны билдирди:

— Элә шей де ки, бу чамаат да баша дүшсүн,— сонра үзүнү эйвана йығыланлара тутуб учадан давам этди,— дейир: сән доғуларда һамы күлүрдү, сән ағлайырдын. Күзәрәныны элә гур ки, сән өлән-дә һамы ағласын, сән күл.

***

1828-чи илдә Шимали Азәрбайҗан, Түркмәнчай мұаһидәнамәсинә кәрә Русияя бирләшдирилди.

Чар һөкүмәтинин мүстәмләкә сиясәтинә, кәндлиләрин икигат зүлм алтына дүшдүкләринә баһмаяраг Азәрбайҗанын Русияя бирләшдирилмәси мүтәрәгги тарихи бир һадисә олду; чүнки бу бирләшмә өлкәни вә халгы әсрләр бою давам эдән даһили феодаһ чәкишмәләриндән вә Түркийә-Иран гәсбкарларынын һүчүмларындан бирдәфәлик гуртарды. Рус халгынын бөйүк мэдәнийәти, йүксәк азадлыг идеялары чар һөкүмәтинин бүтүн маниәләринә баһмаяраг Шимали Азәрбайҗанда да яйылмаға башлады. Бу идеялар Қороғлу дастанындакы азадлыг гайәләрилә, Низаминин мүстәбидләрә гаршы яздығы аловлу сәтирләрилә һәмәһәнк иди.

Чәнуб ишғалчылары өлейһинә өлүм-дирим мүбаризәсиндән гуртармыш, аз-чоһ асайиш әлдә этмиш Азәрбайҗан халгы габагчыл рус мэдәнийәтинин тәсири алтында өз мүтәрәгги ән'әнәләрини енидән чанландырды. Бөйүк әлм вә мэдәнийәт һадимләри Русия илә бирләшмәнин мәһз бу чәһәтини вахтилә хүсуси гейд этмишләр. Мирзә Фәтәли Ахундов 1877-чи илдә «Әкинчи» гәзетинин 2-чи нөмрәсиндә чап олунмуш бир мәгаләсиндә язмышды:

«Дөвләти-Русиянын тәһти-һимаясиндә, кечән зәмәвәләрин гошункешлийиндән вә чапгышындан азад олуб асайиш тапмышыг».

Бу нисби асайиш халгын мәнәви һәятынын чанланмасына сәбәб олду. Шимали Азәрбайҗанын ән узаг кәндләриндә белә ени һәят мени әсмәйә башлады.

Күр ғырағына сығынмыш кичик Зәрдаб кәнди дә бу дәйишиклийн һисс этди. Илләр кәлиб кечәчәк, бу кичик кәнд һәмишә олдуғу кими яһныз тәсадүфи йолчуларын хәтириндә галачагды. Онын палчыг комалары үзәриндә шөһрәт улдузу яһмаячагды. Онын йохсул сакинләри бешикдән гәбрәдәк әйни екрәнк вә руһән йохсул бир өмүр сүрәчәкдиләр. Лакин Зәрдаб, Шамаһы йолунун үстүндә иди. Шамаһы мүһүм тичарәт вә мэдәнийәт мәркәзи олмушду. Русиядан, Гарабағдан, Эрмәнистандан вә Күрчүстандан кәлән тачирләр Зәрдаб йолу илә Шамаһыя кедирдиләр. Гошун һиссәләри Зәрдабдан кечирди. Илк рус китаблары Зәрдаба белә кәлди, илк рус сөзләри Зәрдаба белә әшидилди.

Һәрби һиссәләр бурада дүшәркә салыб динчәлиркән рус забитләри Сәлим бәйин дәвәтилә онун әвиндә галырдылар. Бу бирмөртәбәли 6—7 отаглы, кәрпичдән тикилмиш ади бир әв иди. Һәйәти вә мейвә бағы да ади бағлардан сечилмирди. Рус забитләри бәй ады дашыян әв саһибинин сәдәлийинә һейрәт әдирдиләр. Бәйлик ады Сәлим бәйә ирсән, кичик мүлкәдар олан ата-бабаларындан кечмишди, әслиндә исә о һәм вар-дөвләти, һәм дә һасийәти әтибарилә бәйләрә гәт'ийән охшамырды. Кечмишдә бу чүр касыб яхуд касыблашмыш бәйләрә истәһза илә «Гарабағын гуру бәйләри» дейәрдиләр.

Сәлим бәй әлм вә маарифи, шеир вә сәнәти севән тәрәггипәрвәр бир адам иди. О, гәдим вә гиймәтли китабларын үзүнү көчүртмәк үчүн хәттатләра—катибләрә хейли пул сәрф әдирди. Онын әвинә шаир вә сәнәткар ады илә кәләнләр һәмишә әзиз гонаг олурдулар. Һамы билирди ки, Сәлим бәй бәрк һирсләнәндә ону Вагифин бир гошмасы илә дәрһал юмшалтмаг олар. Лакин кечмиши тәрифләйән, рус

мәдәнийәгинин мүтәрәгги тә'сирини көрмәйиб фарс вә османлы ше'рини көйә галдыран көһнәпәрәст адамлара гаршы Сәлим бәй амансыз вә барышмаз иди.

— Күзәрәныны элә гур ки, сән өләндә һамы ағласын, сән күл, йә'ни өз өмрүндән, көрдүйүн ишләрдән разы кет. һамы сәнә әһсән десин, рәһмәт охусун...

Кичик һәсән атасынын бу файдалы нәсиһәтләринә диггәтлә гулаг асырды. Сәлим бәй оғлуну һаму яшамаға чағыранда, она өйүд-нәсиһәт верәндә һеч ағлына белә кәтирмирди ки, бу һәссас үрәкли ушаг әтрафындакы бүтүн һадисәләри яшлылара мөһсүс бир чиддийәтлә мүшәһидә эдир, изләйир, һеч бир шейи нәзәриндән гачырмыр, һәятын бир чох зиддийәтләринә тәәччүб эдир... һәсәни һәр шейдән чох кәндлиләрин палчыг комаларындакы дәһшәтли йохсуллуғ һейрәтә кәтирди. О бә'зән кәндли балаларынын чындыр кейимләринә бахыб тәзә вә тәмиз кейиндийи үчүн утанырды. Башгаларына хошбәхтлик кими көрүнән шей ону инчидир, она мә'нәви эзаб верирди. Ону һәмишә йохсул кәндлиләрин ушаглары илә бирликдә ойнаян көрәрдиләр. Атасы да буна әтираз әтмәзди, әксинә, һәмишә кәндли ушаглар илә яхын вә мөһрибан олмаға, корлуғ чәкәнләрә миннәтсиз вә сәхавәтлә көмәк әтмәйә чағырарды. һәсәнбәй гочалдыгдан сонра белә ушаглыг дөврүнү онунла бир кечириб белләри бүкүлмүш кәндлиләр она «бәй» дейә мүрачиәт әтмир, садәчә «һәсән» дейирдиләр.

Сәлим бәйин эвинә кәлиб кедәнләр Гафгазын кәчмишиндән, Азәрбайҗан тарихинин мараглы һадисәләриндән данышырдылар. Бу ширин сөһбәтләр һәсәндә вәтәнпәрвәрлик һисси оядыр, онун үрәйиндә гәһрәман халгына дәрин мөһәббәт оду яндырырды. Дүшмәни Күр суларына яхын гоймайыб Дәчлә

вә Фәрат чайларынадәк һәрби сәфәр әдән, бурада— яғылары өз торпагында онлары диз чөкдүрән Чаваншир, һәсәнин үрәйини ифтихар һисси илә долдурду. Дағлар чапыб һүнәр кәстәрән Фәһад онун нәзәриндә һеч бир маниәдән горхмаян, һәятын бүтүн туфанларына синә кәриб өз мөгсәди уғрунда ахырадәк чарпышан бир гәһрәман кими учалырды. Сәлим бәй бу өлмәз гәһрәманлар һаггында язылмыш китаблары охудугча һәсән һәр шейи ядындан чыхардыр, бүтүн варлыгы илә гулаг асырды. Сәлим бәй кичик яшларындан һәсәндә элм вә тәһсилә, вәтәнә вә халга мөһәббәт тәрбийә эдирди.

Лакин һәсәнин әсл мүәллимәи халг иди, элин ағсагал вә мүдриг гочалары иди. Сәрин вә сакит кечәләрдә Күр гырагында, күнәш од кими яндыран исти күнләрдә хырманда вә зәмидә динчәлән вахт гоча кәндлиләр һәсәнә эл күчүнүн гүдрәтиндән, она архаланан бөйүк вә ағыллы адамларын һагсызлыға вә әдаләтсизлийә галиб кәлмәләриндән данышырдылар. Языг кәндлиләр бәй вә ханлардан, пристав вә кәндхудалардан о гәдәр зүлм көрүрдүләр ки, халга аз-чох инсафла янашан, элин дәрдинә азачыг да олса янан һәр кәс онларын нәзәриндә эн нәчиб бир хиласкара чеврилирди. һәсәнин бабасы Рәһим бәй һаггында да яхшы рәвайәтләр данышырдылар:

— Бабан Рәһим бәй Гарабагда оlanda бир күн сәс яйылыр ки, Иран шаһзадәси Хосров мирзә бурдан кечиб Питербүркә кедәчәк. Бәйләр һамысы әйин-башларыны гызыла бүрүйүб, явәрләрини янларына салыб Хосров мирзәнин һүзуруна кедирләр. Кәлиб көрүрләр ки, шаһзадә нә шаһзадә! Башдан аяға бәзәниб, әлванныгда товус гушуну кечиб. Мәчлис заманы бабан Рәһим бәй янындакы бәйин гулагына нә пычылдайырса, һәриф өзүнү сахлай билмәйиб күлүр. Хосров мирзә дә бир аз дәймәдүшәр имиш, горхур хәнчәринин гашы дүшсүн. Дейир: «Аға Рәһим бәй, әрз элә көрәк, сән нә дедин ки,

гоншун күлдү?» Ләзкилөрдө бир мисал вар: «Киши кәрәк сөзү дейиб бир аддым габаға кәлсин, кери чәкилмәсин». Сәниң бабан да белә тәрпәнир, бир аддым габаға кәлиб Хосров мирзәйә мәрд-мәрдана чаваб верир: «Шаһзадә сағ олсун, мән гоншума дедим ки, Хосров мирзә арвад кими бәзәнмәкдәнсә эл-обаны кәзиб рәийәтин дәрдини өйрәнсәйди мин гат яхшы оларды».

Һәсәнин көзләри шаһин көзләри кими парылдаһыр. О һәйәчанла сорушур:

— Бәс шаһзадә? Шаһзадә бәс нейнәди? Бабама һеч нә эләмәди?

— Йох, әввәла, Рәһим бәйин мәрдана чавабы, үрәк ачығлығы ону чашдырмышды. Бир дә, ай оғлум; шаһзадә дә ахмаг дейилди, баша дүшүрдү ки, бура онун үчүн Иран дейил..

Ушағлыгдан кәндлиләр ичиндә бөйүмүш, азадлыг вә әдаләт һаггында кәндлиләрдән онларча рәвайәт эшитмиш, доғма халгынын садә дилини бүтүн варлығы илә севмиш Һәсән моллаханәдә өзүнү шакирд кими дейил, душтаг кими, бәлкә дә өлүмә мәнкум олунмуш күнаһсыз бир душтаг кими һисс әдирди. О башга чүр фикирләшә дә билмәзди. Моллаханәдә яхуд мәдрәсәдә Азәрбайчан дили кечилмирди. Ана дилиндә охумамаг, доғма элдән узаг дүшмәк онун үчүн мәнәви өлүм иди. Шакирдләр әлиф-бей дәрсләрини масгарая гоюб күлә-күлә дейирдиләр: «Әлифдән бейәтән, йүйүрдүм әвәтән!» Мәдрәсәдә гуран вә анчаг «Күлүстан» вә «Шаһнамә» кими китаблар охунурду. Элм адына бурада һеч бир шей, һеч бир фәнн йох иди. Һәсән «Шаһнамә» дастанларынын чохуну һәлә мәдрәсәйә кәлмәмишдән хейли әввәл эшитмишди. О фарс дилини һәвәссиз өйрәнирди. Гираәт дәрсләриндә тез-тез чашырды. Мәшғәлә заманы онун бүтүн фикри чөлдә, тахыл дөйән, юн әйирән, сүрүнү отармаға апаран, дәйирманда буғда үйүдән кәндлиләрин вә чобанларынын янында оларды. Орада һәят нә гәдәр зәнкин,

әлван, мәнәлы идисә, бурада—моллахананын һәсир вә рүтубәт гохан ярыгаранлыг отагында о гәдәр чансыхычы, екрәнк вә мәнәсыз иди. Күнәш дә бурая бойланмагдан горхурду.

Бир күн молла, Сәлим бәйә шикайәт этди ки, Һәсән мәсчидә кәлмир. Сәлим бәй һеч тәәччүбләнмәйиб деди:

— Шүкр әтмәк лазымдыр ки, мәдрәсәйә кәлир. Тәфавүтү йохдур, мәсчидә инди дә кетсә, бөйүйүб ганандан сонра һеч кетмәйәчәк.

О күндән молла, Сәлим бәйи көрәндә шейтана лә'нәт охуюр, мәдрәсәдә Һәсәни өз гуранына яхын гоймурду. «Русларла дуруб отуранын оғлу бундан артыг олмаз» дейә фикирләшән молла, Һәсәндән бүтүн умудларыны кәсмишди.

1852-чи илдә 15 яшлы Һәсән моллаханәдә тәһсилини давам әтдирмәкдән гә'и сурәтдә боюн гачыртды. Сәлим бәй дә элә буну көзләйирди. Шамаһыда рус дилиндә шәһәр мәктәби ачылмышды. Сәлим бәй оғлуну бу мәктәбә кәндәрди.

Моллаханәдән сонра һәгиги мәктәб вә бурада кечилән мүхтәлиф фәнләр Һәсәни руһландырды. Фарс дилини мәдрәсәдә яхшы өйрәнмиш Һәсән Шамаһы мәктәбиндә русча мүвәффәгийәтлә охуюрду. Онун сә'й вә исте'дады тезликлә бүтүн мүәллимләр арасында шәһрәт газанды. Һәсән бир чох рус шакирдләрдән яхшы охуюрду. Мәктәб рәһбәрләринин Гафгаз маариф мүдири барон Николаийә кәндәрдикләри һесабат вә рапортларда Һәсән Мәликовун ады дәфәләрлә хүсуси гейд олунмушду. Барон Николаинин сәрәнчамына көрә Һәсәни Тифлисә кәндәрдиләр.

Чар һөкумәти Гафгазда өз милли мүстәмләкә сиясәтини еритмәк, ерли әһалинин варлы тәбәгәләриндән өзүнә табе мәнурлар һазырламаг мәгсәдилә Тифлисдәки мәктәбләрә чидди өһәмийәт верирди. Чаризмин бу мәгсәдиндән асылы олмаяраг әзәр-

байчанлы кәнчләрн Тифлисдә тәһсил алмалары бир овуч ерли зиялы тәбәгәсинин сайча артмасына, мәдәнн һәрәкатын тәдричән күчләнмәсинә көмәк этди.

Һәсән биринчи кимназиянын бешинчи синфинә гәбул олунду. Чидди тәһсил илләри башланды. Бурада охумаг асан дейилди, мүүәллимләр Шамахы мәктәбиндән мүгайнсә әдилмәз дәрәчәдә тәләбкар идиләр. Буна бахмаяраг Һәсәннн мүвәффәгийәт вәрәгәләриндә ялныз «5» вә тәк-тәк «4» гиймәти язылырды.

Тифлис Һәсәннн көрүш даирәсини даһа да кеңишләндирди. О заманкы Гафгазын инзибати-сияси мәркәзи олан бу шәһәрдә кәнч Һәсән, Мирзә Фәтәли Ахундову вә башга габагчылы азәрбайчанлы зиялылары көрдү, мүтәрәгги рус әдәбийяты илә яхындан таныш олду. Бурада—кимназиянын диварлары арасында о, Зәрдабда вә Шамахыда өтәри эшигдийи декабристләр үсяны һаггында чох шей өйрәнди. Бурада—Тифлисин гайнар мүһитиндә о, Русиянын там бир вәһдәт тәшкил әтмәдийини, һәр ердә олдуғу кими Русияда да халгын достлары илә халг арасында гара гүввәләр дурдуғуну баша дүшдү.

Бурада — Тифлис зиялыларынын эвиндә, азәрбайчанлы тәләбәләр арасында Һәсән, Мирзә Фәтәли Ахундовун «Шәрг поэмасы»ны охуду. Габагчылы русларла сөһбәт әтдикчә Һәсән бөйүк Пушкинин кимләр тәрәфиндән вә нә үчүн өлдүрүлдүйүнү бүтүн айдынлығы илә баша дүшдү. Чар ону декабристләрлә бирликдә чезаландыра билмәдийи үчүн алчаг фитнә-фәсадла мәһв әтмишди.

Һәсән яша долдугча һәята, мүһитә вә инсанлара айыг янашыр, өзүнү бөйүк бир мүбаризә мейданында һисс әдирди. Бу чәнк мейданында я башы бәлалар чәкән халга даяг олмаг вә лазым кәлсә онун йолунда шәрәфлә өлмәк, яхуд да намус вә вичданы, шәрәф вә гейрәти тапдалайыб бир овуч халг дүшмәнләри өнүндә диз чөкмәк лазым иди.

О һәлә Шамахыя кедәндә кәндли достларынын эвини бир-бир кәзмиш, һамы илә худаһафизләшмиш, бир чохларынын сәмими хейир-дуасыны эшитмишди. Яшлы достларындан бири—йохсул бир кәндли она демишди:

«Һәсән, аллаһ сәнин көзләринә ишыг, голуна гүввәт версин ки, яхшы охуясан, атанын башыны уча әдәсән. Бизим дә арзумуз одур ки, охуюб гуртарандан сонра эли ядындан чыхармаясан. Күзәрәнымызы өзүн көрүрсән...»

Бу сөzlәри дейән кәндлинин күнәшдән янмыш, шахтадан донмуш гырышыг үзү, яшармыш көзләри Һәсәннн нәзәриндән чәкилмирди. Бә'зән о һара бахырдыса ән ағыр зәһмәт алтында инләйән, һәятын бүтүн мәшәггәтләринә дөзән кәндлинин яшармыш көзләрини көрүрдү. Бу дәрдли көзләр Һәсән үчүн чәһаләт вә йохсуллуғ ичинә гәрг олмуш бүтүн вәтәнин рәмзи иди. Вәтән һәсрәти онун гәлбини сыханда, бу яшармыш көзләр она зилләнәндә Һәсән өз-өзүнә пычылдайырды:

«Мән сәнин үчүн охуюрам. Билирәм, зәһмәтин әзаблы, күнүн гарадыр. Билирәм, арыг бир өкүзүн дә олмадыгы үчүн котаны бә'зән өзүн чәкирсән. Мәним борчум сәнин йорулмуш голундан тутмаг, һеч олмаса ач вә лүт балаларынын көз яшыны силмәкдир. Анчаг мән ону да билирәм ки, бу зәманәдә сәнә арха олмаг истәйән—әлм өйрәнмәлидир. Мән сәнин үчүн охуюрам!»

Бу — дүняя артыг айыг баха билән, өз әмәл вә сөзләрини өлчүб бичән камала чатмыш еткин бир кәнчин гәт'и гәрары, мүгәддәс анды иди.

Һәсән ушаглыгдан бәри севдийи эл гәһрәманларынын, мәрд декабристләрин халга олан сәдагәтиндән руһланараг бүтүн өмрү бою, сон нәфәсинәдәк доғма халгынын хошбәхтлиги уғрунда мүбаризә әдәчәйинә сөз вермишди. Лакин нечә, һансы йол вә васитә илә? О буну Москвада өйрәнди.

МОСКВАДА

1861-чи илдә Һәсән Тифлис кимназиясыны гуртарыб Москвага кетди. Москва дарульфунунунун тәбнийят-риязийят факултәсиндә тәһсил алмаға башлады.

Һәсән Москвая кәлдийи ил халг үсянларындан горхуя дүшмүш чар һөкүмәти кәндли ислаһаты кечирмәйә—тәһкимчилик һүгүгуну ләғв этмәйә мәчбур олмушду. Лакин ислаһат Русиядакы синфи мүбаризәни, гызғын ичтимаи-мәфкурәви тоггушмалары зәифләтмәмишди; чүнки

«Тәһкимчилик тәсәррүфатынын галыглары, чох вахт кәндли тәсәррүфатынын кәлириндән артыг олан бөйүк веркиләр вә мүлкәдарларга верилән торпаг пулу кәндли күтләләрини вар-йохдан чыхарыб диләнчи һалына салыр, кәндлиләри кәндләрдән чыхыб рузи дәлынча кетмәйә мәчбур эдирди. Бу кәндлиләр фабрик вә заводларга кедирдиләр. Фабрик саһибләри учуз иш гүввәси әлдә эдирдиләр.

Чары, капиталист вә мүлкәдарлары зәһмәткешләрдән вә истисмар эдиләнләрдән горуян бир сүрү испранник, урядник, жандарм, полиц вә стражник фәһлә вә кәндлиләрин башынын үстүнү кәсдирмишди»¹.

Һәсән Тифлиسدә олдуғу кими Москвада да габагчыл зиялыларла сых әлагә сахлайырды. О петрашевчи шаир А. Н. Плешеевин дәрнәйиндә иштирак эдирди. Петрашевчиләр Русияда утопик сосялизмдин тәблиғатчылары идиләр. Онлар истисмар үзәриндә гурулмуш буржуа чәмийәтини кәскин тәнгид эдирдиләр. Лакин утопик сосялистләри чәмийәти синфи мүбаризәсиз, динч йол илә гурмаг иддиасында идиләр.

Демократ зиялылар сахта кәндли ислаһатыны масгарага гоюрдular. Онларын сөзләриндә мәрд вә исте'дадли бир халгы алдадан мүтләгийәтә гаршы һәдсиз гәзәб һисс олунурду. Онлар тез-тез Кертсенин вә Чернышевскинин адыны чәкирдиләр.

¹ «УИК(б)П тарихи. Гыса курс», сәһ. 6.

Ингилабчы демократ язычыларынын әсәрләрини оху-дугдан сонра Һәсән бөйүк рус халгыны даһа чох севди. Бу әсәрләри о чәтинликлә тапыр вә одлу сәһрада үрәйи янан йолчу гәфләтән тапдығы сую нечә ичирсә, әлә бир ачкөзлүклә охуюрду. О, сонсуз бир дахили интибаһ кечирирди. Франса утопик сосялистләриндән кәскин сурәтдә фәргләнән рус ингилабчы демократлары көһнә дүняя, истисмарчы синифләрә гаршы барышмаз идиләр.

Әһмләр намзәди диплому алмыш исте'дадли вә нәзакәтли Һәсәнбәйи ерли зиялылар һәр ердә һөрмәтлә гаршылайырдылар. Уча бойлу, чидди вә дәррин бахышлы бу кәнч сон дәрәчә тәвәзәкар иди.

Бир күн Һәсәнбәйи мәшһур рус тарихчиси С. М. Соловьовла таныш этдиләр. Соловьов шәрг халглары тарихилә чох марагландығыны вә Һәсәнбәйлә бу барәдә сөһбәт этмәк арзусунда олдуғуну билдирди. Һәсәнбәйи онун әвинә кетди. Профессор Һәсәнбәйи өз аилә үзвләрилә таныш этди. Сонра онлар сакил отагда үзбәуз отуруб ширин сөһбәт этдиләр. Һәсәнбәйи Яхын Шәрг өлкәләринин вәзийәтиндән, Азәрбайчанын тарихи кечмишиндән, көркәмли шәхсийәтләриндән данышды. Сөһбәт Мирзә Фәтәли Ахундовун әсәрләринә чатанда профессор гейри-ади бир һейрәтлә, көзләрини белә гырпмадан гулаг асмаға башлады.

—Чох хаһиш эдирәм, әкәр мүмкүндүрсә кәлән дәфә онун әсәрләрини кәтириб мәнә шифаһи олараг тәрчүмә әдәсиниз. Бу—мүасир шәрглинин тарихә бахышыны өйрәнмәк үчүн сон дәрәчә әһәмийәтли бир сәнәддир.

Һәсәнбәйи әсәри кәтирәчәйинә сөз вериб өз хаһишини дә ифадә этди. О, Белинскинин Гогола язығы мәшһур мәктубу ахтарырды. Соловьов чидди бир төврлә бармағыны додагларына сыхыб:

—Сәссиз,—деди,—Николай Палкинин руһу син бу сөзләринизи эшитсәйди дар ағачындан яханызы гуртармаздыныз.—Сонра о күлүмсәйиб әлава

этди: — Белинскинин мектубу мөндө йохдур, анчаг белә шейләри сиз һәмишә мәним гызымдан ала биләрсиниз.

Профессор гызыны чағырды. Белинскинин мектубуну она вердиләр. Көрүнүр мектубу гыз өзү көчүрмүшдү. Онун хәтти айдын вә сәлигәли иди. Һәсэнбәй эвдә мектубу һәлә охумамыш ирадә вә тәмкин ифадә эдән бу хәттә фикир верди. Хәялында дәрһал гызын мараг вә һейрәт ифадә эдән сымасы, парлаг вә мәналы көзләри чанланды. Профессор онлары таныш эдиркән эввәлчә гызын көзләриндә ади бир мараг сезилрди. О, азәрбайчанлыа ачыг вә садә бир марагла бахырды. Лакин икинчи дәфә кәлиб Һәсэнбәйин нә истәдийини билдикдә гыз һейрәт этди. Онун көзләри од тутуб янды. Санки гараяныз кәнчин Белински илә марагланмасы ону севиндирди. Сонра бирдән гызын көзләриндәки мараг да, һейрәт дә сөнүб кетди, ялныз көзәл бир парылты галды. Янагларына хәфиф бир гызарты чөкдү. Һәсэнбәй баша дүшдү ки, о илк көрүшдә гонағы гейри-ади бир инсан еринә гоюб ону ачыг марагла сүздүйү үчүн инди хәчаләт чәкир, утаныр... Гафгазлы ади бир адам иди, билик даирәси кениш иди, онунла чидди элми сөһбәт этмәк мүмкүн иди. Икинчи көрүшдә онлар мәнз белә—бәрабәр сәвийәли достлар кими сөһбәт этдиләр. Гыз Гогола олан мектубун Һәсэнбәйә нечә тә'сир этдийини сорушду. Һәсэнбәйин кәнчлик тәрәвәтилә парлаян үзүнә дәрһал гара бир көлкә дүшдү. Элә бил о бирдән-бирә гочалмыш, кәнчлийинин бүтүн умуд вә арзуларыны бир ан ичиндә итирмишди.

— О мектуб дейил, иттиһамнамәдир. Инанын ки, мән ону охуян заман үрәйим ағлайыр, инләйирди... Сиз тәсәввүр эдә билмәзсиниз, мәним вәтәнимин вәзийәти Виссарион Григор'евич тәсвир этдийиндән даһа пис, даһа дәншәтлидир.

Гыз дәрин бир рәғбәт һиссилә башыны тәрпәдиб Һәсэнбәйин дәрдинә шәрик олду.

— Һәсэнбәй, мән һәр шей тәсәввүр эдирәм. Лакин руһдан дүшмәк лазым дейилдир. Гой Белинскинин, Кертсенин һаяты сизин үчүн нүмунә олсун. Халгыныза ярдым этмәк үчүн сиз онлар кими мөһкәм олмалысыныз.

Һәсэнбәй диксиниб башыны галдырды. Элә бил гыз онун үрәйини ачыб охумушду. Һейрәтлә гызын дүз көзләринә бахды. О да көзләрини Һәсэнбәйдән чәкмирди. Онлар бир-бирини баша дүшмүшдүләр. Гаршылыглы мәнәббәт онларын үрәкләринә көзләриндән дейил, бейинләриндән, шүүрларындан йол ачыб кечмишди.

Илк вахтлар Һәсэнбәй бу саф мәнәббәти мәсләк достлуғу, сәмими йолдашыг адландыраг өзүнә тәсәлли верар, үрәйиндә баһар кими чичәкләнән башга һиссләри көрмәмәйә чалышырды. О, Кертсенин харичдә чап этдирдийи «Колокол» мәчмуәсини илк дәфә Соловьовун эвиндә көрдү. Белинскинин аловлу мәгаләләрини илк дәфә бурада охуду. Нәһайәт о өз бөйүк мәнәббәтини дә илк дәфә бурада тапды. Элә бир заман кәлиб чатды ки, Соловьовун эви Һәсэнбәй үчүн билик вә севки мәбәди олду. Бурада мәнәббәт һекмәтли китаблара күнәш кими ишыг салыр, китаблар исә мәнәббәтә дәрин бир мәна, эвәзсиз бир көзәллик верирди.

Бир күн Һәсэнбәй «Колокол» мәчмуәсини охуюркән онун шүүрундан шимшәк кими ани вә тә'сирли бир фикир кечди: «Мәним халгыма да белә бир журнал я гәзет лазымдыр. Милләтин көзүнү башга чүр ачмаг чәтиндир. Буну һәр ерә яймаг, бүтүн узаг кәндләрә кәндәрмәк олар. Бир савадлы ону 20—30 савадсыза охуяр». Бу фикир Һәсэнбәйи һәйчәна кәтирди, лакин о, Азәрбайчанда илк гәзет нәшр этмәйин бүтүн чәтинликләрини хәялына кәтирән кими бу фикирдән әлини үздү. Онун планы белә иди: вәтәнә гайытдыгдан сонра билаваситә инзибати-дөвләт идарәләриндә ишләйчәк вә беләликлә йохсул кәндлиләрә, авам чамаата әлиндән кә-

9/11
9/11

лән көмәйн әсиркәмәйәчәкди. О һәмишә бу хәяллар, бу умудларла яшайырды. Шәхси һиссләри онун бәйүк идеалыны, мүгәддәс мәгсәдини һеч бир заман унутдура билмирди.

Доғрудур, онун севдийи гыз ән чәтин мүбаризәдә там ләягәтли бир йол йолдашы ола биләрди, онлар сәдагәтли һәят йолдашы ола биләрдиләр, ләкин һәсәнбәй кәләчәк дөйүшләрдә гаршысына нәкими әнкәлләр чыхачағыны билмирди. Бундан башга һәсәнбәй Соловьова илә әвләнмәк фикринә дүшән кими Тифлисдә таныш олдуғу Фәрәч бәй адлы бир кенералы ядына салырды. Мирзә Фәтәли Ахундовун досту олан Фәрәч бәй рус аиләсиндән бир гыз севмиш вә онунла әвләнмәк үчүн христиан динини гәбул әтмишди. О вахтдан Фәрәч бәй Азәрбайчан кәндләринә кедә билмир, өз һәмвәтәнләринә көмәк әтмәк истәйәндә авам вә чаһил адамларын тәһәли сөзләрини эшидирди. Фәрәч бәй әзаб одунда янырды. Анчаг әлиндән һеч бир шей кәлмирди.

Һәсәнбәй бу әһвалаты Соловьовая олдуғу кими данышды. Орталыға дәрин бир сүкут чөкдү. Гыз башыны ашағы салыб хейли фикирләшди, сонра бирдән һәсәнбәйин дүз көзләринә бахараг гәт'ийәтлә деди:

— Һәсәнбәй, өз халгыны севмәйән адам һеч кәси үрәкдән севә билмәз. Мән хошбәхтәм ки, сиз халг мәһәббәтини һәр шейдән үстүн тутурсунуз... Тәкчә буна көрә бизим садә вә сәмими достлуғумуз һәмишә давам әдәчәкдир... Һәтта сиз охумуш бир мүсәлман гызы тапыб әвләнсәниз енә йолдаш олараг галачағыг, әләдирми?

Һәсәнбәй:

— Әләдир,—дейә сакит чаваб верди. Онун сәси титрәйирди.

ҺӘСӘНБӘЙ ВӘ КӘНДЛИЛӘР

Азәрбайчанда тәһкимчилик һүгуғу Русиядан 9 ил сонра — 1870-чи илдә ләғв әдилди. Ислаһатдан

сонра Азәрбайчан кәндлиләри дә рус кәндлиләринин вәзийәтинә дүшдүләр. Ислаһат бурада да маһийәт әтибарилә ялныз мүлкәдарлара азадлыг вермишди. Онлар кәндлиләри азад сурәтдә союб гарәт әдирдиләр. Кәндлиләр мүлкәдардан хүсуסי ичазә алмамыш өз надәлләриндә кома да тикә билмәздиләр.

Торпаг мәсәләси үстүндә йохсул вә ортабаб кәндлиләрлә голчомаглар вә мүлкәдарлар арасында тез-тез мүбаһисә дүшүрдү. Мүлкәдарлар кәндлиләрин әкин саһәсини истәдикләри кими дөйишдирир, кәсиб азалдыр, яхуд кәндлинин көтүрдүйү мәһсула йийә чыхырдылар.

Кәнддә торпаг ишини низама салмаг вә бүтүн бу мүбаһисәли мәсәләләри қуя әдаләтлә һәлл әтмәк үчүн чар һөкумәти, башга ерләрдә олдуғу кими, Тифлисдә дә «Межевая Палата» (торпаг һудудларыны тәйин әдән палата) адлы бир идарә яратмышды.

Һәсәнбәй Тифлисдәки «Межевая Палата»да гуллуғ әтмәйә башлады. Онун мәгсәди—кәндин һәят вә өлүм мәсәләси олан торпаг ишиндә йохсуллара ярдым әтмәк иди. Бундан башга палатада ишләмәк һәсәнбәйин кәндләри тез-тез кәзә билмәси, халгын вәзийәтини яхындан өйрәнмәси үчүн шәраит ярадырды. О һәр ердә ачылыг вә сәфаләт, әһтијач вә көз яшы көрүрдү. Кәндә кәләндә ири торпаг саһибләри ону өз адамлары илә бирликдә һөрмәт вә әһтирамла гаршылайыр, әвләринә гонаг апармаға чалышырдылар. Һәсәнбәй мүлкәдарларын бу сәй вә һөрмәтинә гәт'ийәән алданмырды. Күчлүләр өнүндә ялтаглыг әдән, йохсулларын башына мин бәла кәтирән һампалары көрдүкдә Һәсәнбәй ихтијарсыз олараг юмруғуну сыхыр, өзүнә мәхсус тәмкинлә онларын сахта гонагпәрәстлийини рәдд әдирди. Йохсул кәндлинин союг вә гаранлыг комасында о даһа раһат, даһа архайын ятырды.

Кәндлиләр савадсыз вә авам идиләр. Онлар һәр

кәсә вә һәр шейә инаныр, варлыларын һәр әмринә данышыгсыз итаәт әдир, күндә үч дөфә намаз гылыб сәбрли олмага, бу «фани дүня»нын һәр дәрдинә дөзмәйә анд ичирдиләр. Онлар аллаһдан вә мүлкәдардан, чар мә'мурларындан вә шейтандан, мөһкәмә һакимләриндән вә эзрайылдан горхурдулар. Һәсәнбәй белә авам вә языг кәндлиләрдән биринин һәятыны бөйүк усталыгла тәсвир әтмишдир:

«Бухарынын габағында отуруб газмая бахырыг. Онун бир күнчүндә бухары яныр ки, һәрдән күләк онун түс-түсүнү ичәри долдурур. Бир күнчүндә һачынын туласы доғуб өз күчүкләрини әмиздирир. Диварын үстүндә кәндәлән бәркинмиш ағачын үстүндә 5—6 тоюг ятыб. Һачы бухарынын габағында чөмәлиб, габаг гәляны раһлайыб, башына од гоюб, бизә вериб данышыр. О чүмләдән өз өврәти Шаһпәри вәфат әтдийини белә нағыл әдир:—Бу ил яйда биз дағда олан заман рәһмәтлик Шаһпәри нахошлайыб кечә налә әдирди. Бизим гыз да ятмышды. Көрдүм чөлдә итләр бәрк басыр. Нә гәдәр сәсләдим, олмалды. Чөлә чыхыб, һеч кәси көрмәйиб, итләрә ачыгланыб, ичәри кедиб көрдүм башына дөндүйүм Шаһпәри аллаһ рәһмәтинә кедиб. Мән әви йыхылмыш һеч биялмишәмми ки, итләр басан эзрайыл имиш, чыхыб итләрин ағзындан ону гуртармышам. О бойну сынмыш алачығын о бири тәрәфиндән кириб Шаһпәринин чаныны алыб кедиб..!»

Торпаг саһибләри кәндлиләрин авамлығындан истифадә әдәрәк ганунда мин һийлә йолу тапыб онлары ән мүхтәлиф фитнә-фәсадла алдадырдылар. Лакин Һәсәнбәй аяг басдығы кәнддә йохсулларын көзү ачылырды. О, кәндлиләрә мәсләһәт верир, ишин йохсуллар нәфинә һәлл олунмасы үчүн әлиндән кәләни әдирди.

Чох вахт Һәсәнбәйин бүтүн сә'йләринә бахмаяраг шәһәрлә әлагә сахлаян, бөйүк рүтбәли мә'мурларә рүшвәт верән бәйләр галиб кәлирдиләр. Белә бир һадисә Борчалыда да олду. Кәндлиләрдән биринин торпағы зәбт әдилмәли иди. Һәсәнбәй Борчалыя кәлән кими һәр тәрәфдән аһ-налә эшитди,

шикайәт шикайәт үстүндән кәлди. Ерли бәйләрдән Ядикаров, яшлы кәндлиләри онларын аилә үзвләринин көзү өнүндә дөйдүрүрмүш. Инсан ләягәтини тәһгир әтмәйин бундан дәһшәтли шәклини көстәрмәк мүмкүн дейил. Дөйүлән кәндли күрәйиндәки яраерләрини көстәриб огул-ушаг габағында үзү гара олдуғундан ачы-ачы шикайәтләнирди. Һәсәнбәй гәзәб ичиндә янырды. О дүз Ядикаровун янына кедиб гудурмуш мүлкәдара мөһкәм бир ибрәт дәрси вермәк истәйирди. Лакин бу ахшам торпағы зәбт олуначаг кәндлинин таләи даһа мүсибәтли иди.

Һәсәнбәй бүтүн күнү Ядикарову дилә тутду, онун даш үрәйини юмшалтмага чалышды. Һәсәнбәй бүтүн ганачаг вә мә'рифәтини ишә салды, Низаминин яхшылыға чағыран ән тә'сирли бейтләрини оху-ду. Анчаг Ядикаров инсафа кәлмәди:

— Һәсәнбәй, һөкүмәт дөйән ганунду. Сәни кәндәрибләр ичра әләмәйә. Биз моллахана шакирди дөйилик ки, бизә «Лейли-Мәчнун» охуюрсан. Кәндлиләри башымыза чыхартма!

Ахшам ерли мә'мурлар Ядикаровла бирлякдә борчлу кәндлинин гуру һәйәтинә долдулар. Пайыз булутлары команын үстүндә матәм өртүйүтәк гаралыр, санки торпаға дүшмүш солғун ярпаглар үчүн яс сахлайырды.

Һәсәнбәй кәнарда дурмушду. Бу әлә бир иш иди ки, онсуз да өтүшә биләрдиләр. О да булутлар кими тутгун вә мүкәддәр иди. Көзләрини гырпмадан кәндлийә бахырды. Чындыра сарынмыш аягылын ушаглар кәндлинин бөйрүнә гысылмышдылар. Қирли чындырлар арасындан онларын назик габырғалары көрүнүрдү. Команын габағында бир гары отурмушду. Онун додаглары даянмадан нә исә пычылдайырды. Тез-тез әлләрини юхары галдырыб көйдән көмәк истәйирди. Булутлар исә кетдикчә сыхлашыр, кетдикчә гаралырды.

Һәсәнбәй дад-фәряд гопачағыны көзләйирди. Лакин һәр шей көзләnmәз дәрәчәдә сакит кечди.

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 17.

Тәкчә ахырда, бүтүн шейләр байыра атылдан сонра кәндли балаларыны итәләйиб гәт'ийәтлә Ядикарова тәрәф аддымлады. Ушаглар чығырыб ағламаға башладылар.

— Алладан бир истәйим вар,—дейә кәндли бәйин лап габағында даянды,—гой аллаһ бу күнү сәнә дә көстәрсин! Юрдсуз-ювасыз галасан! Балаларын бир тикә чәрәк тапмасын!

Ядикаров юмруғуну галдырыб кәндлини вурмаг истәди. Онун әлини тутдулар. Гәсәнбәйин бурада олмасы онлары бир гәдәр әһтиятлы тәрпәнмәйә мөчбур әдирди.

Заһирән сакит кечдийинә бахмаяраг бу сәһнә Гәсәнбәйә "олдугча ағыр тә'сир бағышлады. О, Ядикаровла худаһафизләшәндә өзүнү сахлая билмәди:

— Амма мәнән хәбәрдарлыг!—деди,—бир заман кәләчәк ки, һәр бир һагдан мәһрум әтдийиниз бу кәндлиләр хилас олмаг истәйәчәкләр, артыг әсирликдә галмаячаглар!

Тезликлә бәй эвиндә гонаг галмайыб касыб комаларда кечәләйән, йохсул әһалинин һүгугуну мүдафиә әдән Гәсәнбәй мүлкәдарларын гәними олду. Гәсәнбәй һаггында чар сәрдарына—Тифлисдәки наместникә бөһтанла долу мәктублар язмага башладылар. Бәйләр Гәсәнбәйи һөкүмәтин әтибарындан мәһрум әтмәк үчүн сәрдара язырдылар ки, куя Гәсәнбәй кәндлиләр арасында чар һөкүмәти әлейһинә тәблиғат апарыр. Бу мәктублар палата илә Гәсәнбәйин арасындакы мүнәсибәти күндән-күнә кәркинләшдирди. Әдаләтсиз һөкмләрдән чана кәлмиш Гәсәнбәй бә'зән палатанын гәрарыны еринә етирмәйиб өз хүсути рә'йини языр вә рәнсә кәндәрирди. Дүшмәнләрә дә әлә бу лазым иди. Онлар яхаларыны Гәсәнбәйдән гуртармаг үчүн бәһанә ахтарырдылар.

Бир дәфә сәнә кәндли торпагыны зәбт әтмәк үчүн әмр кәлди. Гәсәнбәй Борчалыдакы сәһнәни хатырлады. Чындырлар арасындан габырғалары көрүнән

арыг вә солғун ушаглар, көзләриндә дәһшәтли гәзәб оду янан кәндли енидән онун нәзәрләри өнүндә чанланды. «Нә олурса олсун, мән бу әмри еринә етирмәйәчәйәм!» дейә Гәсәнбәй гәт'и гәрара кәлди.

Палатанын рәиси онун ишдән чыхарылмасы һаггында әмр вердикдән сонра деди:

— Сиз, чәнаб Мәликов, һәлә кәнчсиниз, һөкүмәтлә һөкүмәтлик әтмәк ярамаз. Белә шейләр чох пис нәтичә верәр! Бәли! Фикирләшин!

Гәсәнбәй ачы-ачы күлүмсәди:

— Чәнаб рәис,—деди,—мән фикирләширәм. Анчаг нә гәдәр фикирләширәмсә бир шейи гана билмирәм: һәр кәндлинин өз аиләсини доландырмасы үчүн бир овуч торпаг лазымдыр. Мүлкәдарларын аләмчә торпагы олдуғу һалда кәндлиләр нә үчүн аягларыны гоймага ер тапмырлар?

1867-чи илдә Гәсәнбәй Бақыда баш полис идарәсиндә ишләмәйә башлады. Мүхтәлиф чар идарәләриндә ишләдийинә бахмаяраг Гәсәнбәй әйни мөгсәд уғрунда мүбаризә әдирди: халгын гара күнләриндә она даяг олмаг, онун дәрдини мүмкүн гәдәр азалтмаг.

Онун фәдакар мүбаризәси сәмәрәсиз вә файдасыз иди. О, инзибати идарәләри әдаләтә чағырмаг вә мүхтәлиф рәнсләрә инсанпәрвәрлик һисси ашыламаг чәһдләриндән әл чәкмирди. Она әлә кәлирди ки, йохсулларын ачы тәлеинә, өлкәнин бүтүн ағыр вәзийәтинә банс өз вәзифәсиндән суи-истифадә әдән, халгы соян мә'мурлар, варлылар вә мүртәчә руһаниләрдир. Она әлә кәлирди ки, чәмийәтин бу түфәйли үнсүрләрини инсафа кәтирмәк вә беләликлә йохсулларын вәзийәтини аз-чөх яхшылашдырмаг мүмкүндүр. Бүтүн дахили варлыгы, бүтүн тәбиәти әтибарилә маарифпәрвәр олан Гәсәнбәй әмин иди ки, әлм вә техникашын сүр'әтлә инкишаф әтдийи бу ени дөврдә инсанлара мәдәни тә'сир көстәрмәк, һәтта йыртычы бәйләри вә мә'мурлары да адам әтмәк мүмкүндүр. О каһ варлылара моизә

охуор, нәсирәт эдир, каһ да бүтүн бунларын әбәс олдуғуну баша дүшүб гәзәб вә нифрәтлә долу сөзләрини мүфтәхорларын башына яғдырырды.

О—ачыг данышан, сәрт вә барышмаз иди. Үрәйиндә нифрәт бәсләдийи бир адама рәсмийәт вә әдәб хатиринә сахта һөрмәт кәстәрә билмир, ширин сөзләр демирди. Она көрә өз чибләриндән башга һеч бир шейи көрмәк истәмәйән полис мә'мурларынын һәсәнбәйдән зәһләләри кедирди.

Һәсәнбәй һәр күн сәһәр идарәйә кедәндә губернаторун вә полис идарәсинин гапысы өвүндә даянымыш кәндлиләрлә сәһбәт эдир, онлара аяғүстү дә олса, тәләсик дә олса бир нечә мәсләһәт верирди. Бир күн полис мә'мурларындан бири ярызарафат, ярычидди бир аһәнклә:

— Һәсәнбәй,—деди,—сиз о чарыглы кәндлиләрлә чох мөһрибансыныз. Идарәмизин ишчиләри гысганырлар.

Һәсәнбәй һәмишәки тәмкинлә, сәсини гәт'иййән учалтмадан чаваб верди.

— Сиз мәнә истәдийиниз гәдәр истәһза әдә биләрсиниз. «Күләк гаяны учурмаз». Анчаг чарыглы кәндлиләри әлә салмаға һеч бир һаггыныз йохдур. Һәрәсинин бир дәрди, мин шикайәти вар. Һәфтәләрлә сизин гапынызда ач-сусуз даяныб нөвбә көзләйирләр...

Кәндли ислаһатындан сонра кәндләрдә синфи мүбаризә даһа да кәскинләшмишди. Гачагларын артмасы чар мә'мурларыны дәһшәтә кәтирирди. Халгын гисасыны алан гачаглар мүлкәдар маликанәләринә һүчүм эдир, приставларын, кәндхудаларын зоракылығына гаршы гәһрәманчасына мүбаризә апарырдылар. Күндә бир гачағын ады шөһрәт гәзәнди. Санки бүтүн халг аяға галхмышды.

Бир дәфә Һәсәнбәйин кабинәсинә почт мә'муру либасында ортаяшлы бир киши кәлди. Үзүндән шәһәр адамына охшамырды. Ичазә алып отурду. Һә-

сәнбәйә диггәтлә бахды, бахды, сонра кетмәйә һазырлашараг бирдән-бирә аяға галхды:

— Һәсәнбәй, сәндән разылыг әләмәйә кәлмишдим. Кәндлиләрин дилиндән дүшмүрсән. Дедим о кишини көрәк өзүм көрәм. Яхшылыг ердә галмаз, Һәсәнбәй, сағ ол!

О әлини үрәклә Һәсәнбәйә узатды. Һәсәнбәй дә әл вериб сорушду:

— Бәс сән кимсән, гардаш, һаралысан?

— Мән Гачаг Һәсәнәм!

О, мат галмыш Һәсәнбәйин әлини мөһкәм сыхыб бир ан ичиндә йох олду. Һәсәнбәй бир тәрәфдән ону тутуб сахламаг, онунла доюнча данышмаг истәйир, о бири тәрәфдән мәшһур гачағын әлә кечәчәйиндән горхурду. Лакин сәс-күй кәлмирди. О сағсаламат чыхыб кетмишди. Һәсәнбәй пәнчәрәйә яхынлашыб өз-өзүнә пычылдады: «Әл верән чөрәк сәнә һалал олсун! Мәһәббәтин дә гәзәбин кими бөйүкдүр...»

...Губернатор Колюбякин күчәдә Һәсәнбәйин кәлдийини көрдүкдә чәлд о бири сәкийә кечирди. О билирди ки, Һәсәнбәй мүтләг полис идарәсинин һәр һансы гейри-гануни бир һәрәкәтиндән шикайәт әдәчәк, яхуд филан кәндлинин филан ишинә тез вә әдаләтлә бахылмасыны хаһиш әдәчәкдир.

Белә вәзийәт чох давам әдә билмәзди. Һәсәнбәй полис идарәсиндә дә мә'мурларын сәрбәст һәрәкәтләринә, халгы истәдикләри кими соймаларына мане олурду. Буна дөзмәк гәт'иййән мүмкүн дейилди. Һәсәнбәйи чағырыб ишдән кетмәси һаггында әризә язмағы тәклиф этдиләр. О «өз хаһишилә» баш полис идарәсиндән чыхды.

«Межевая Палата»дан сонра Һәсәнбәйә икинчи зәрбә вурулду. Бу ағыр зәрбә Һәсәнбәйи бир гәдәр оятды. О сагына-солуна бахды. Чар идарәләриндә һөкм сүрән бүрократлығын, рүшвәтхорлуғун вә әдаләтсизлийин дәрин көкләр салдығыны көрдү. Бөйүк инзибати-сияси идарәләрдә бу дәрин көкләри

тәк әл илә гопармаг мүмкүн дейилди. Һәсэнбәй бир гәдәр кичик, лакин халг үчүн файдалы саһә-ләрдә ишләмәк лазым олдугуну гәрәра алды.

Һәлә «Межевая Палата»да ишләдийн заман Һәсэнбәй мәнкәмә һакимләринин зүлм вә һагсызлыгыны көрмүшдү. Кәндли «судья» сөзүнү эшидәндә салават чевирирди. Судьялар ислаһатдан сонра да мүлкәдарларын мәнәфеини мүдафиә эдир, йохсул кәндлиләрә амансыз диван тутурдулар. Мүлки иш-ләрә бахан мәнкәмә кәндлиләрин вар-йохуну мүса-дирә эдир, чинайәт ишләринә бахан мәнкәмә исә, бу сойғунчулугдан чана кәлиб мүлкәдара әл гал-дырмыш кәндлиләрә ағыр чәза верирди. Мәнкәмә бинасынын габағында аһ-фәряд сәсләри кәсилмирди.

Һәсэнбәй Губая кетди. Бурада мәнкәмә һакими-нин катиби вәзифәсиндә ишләмәйә башлады. Ерли вәкилләр вә дилманчлар әлә биринчи күн Һәсэнбәйи өһатә этдиләр. Һәрәси Һәсэнбәйи бир мәсләһәт верди: «Кәндли нә гәдәр инләсә енә дә рүшвәт вер-мәйә шей тапар; өзүнүзү юмшаг кәстәрмәйин, ба-шыныза чыхарлар; судья илә араныз мәнкәмә олсун, гардаш кими бөлүшүб һәр иши өз йолуна сала би-ләрсиниз; пристав, кәндхуда-зад да ки, өз ериндә; онларын сөзүнә әмәл этмәк лазымдыр».

Һәсэнбәй бүтүн бу ийрәнч мәсләһәтләри сәбр вә һөвсәлә илә динләмәйә мәнчбур олду. Һеч бир шей демәди. Анчаг башыны тәрпәдиб пычылдады:

— Бахарыг...

О кечә вәкилләр вә дилманчлар ята билмәди-ләр. Тәзә катибин чидди сифәти, гарадинмәзлийи вә тәмкини онлары чох нараһат эдирди. Дейәсэн бу катиб чох билән иди. Онлара белә катиб лазым дейилди.

Эртәси күн орта яшлы, чийни хурчунлу бир кәндли горха-горха мәнкәмәйә, Һәсэнбәйин янына кәлди. Кәлмәбашы «гадан алым, башына дөнүм» дейә-дейә олдугча садә бир шей сорушду. Оғлунун ишинә нә вахт бахылачағыны билмәк истәйирди.

Һәсэнбәй кәндлийә әтрафлы чаваб верди. Аяга ду-руб кәндлини гапыдан йола салмаг истәйәндә онун хурчуну ерә гойдугуну көрдү.

Һәсэнбәйин ачыгылы сәсиндән өзүнү лап итирмиш кәндли ериндән тәрпәнмәйиб көзләрини дөйүрдү.

— Ағылыз о бири катибләрә кетмәсин. Һеч нә лазым дейил. Сизә гуллуг әләмәк борчумдур. Кө-түр, апар буну ушагларына. Чамаата хәбәр вер ки, қимин нә иши вар кәлсин яныма, мәсләһәт верим, әризә язым.

Кәндли кетди. Эшитдикләринә инанмады. Хур-чун онун чийнини од тәки яндырырды. «Бәлкә ачыг вердийимә көрә инчиди? Бәлкә пул истәйирди? Бәлкә көзүнә аз көрүндү?» Бу дәһшәтли суаллар кәнд-линин йорғун үрәйини кәмирирди. Анчаг ики күн кечмәди ки, катибин шөһрәти бүтүн вилайәтә яйыл-ды. О, касыблара пулсуз әризә языр, ән долашыг мәнкәмә ганунларыны чох асан вә садә бир дил илә, айдын мисалларла баша салырды. Йохсул әһа-ли онун симасында мәнкәмә бир даяг, сәмими бир дост тапмышды. Һәсэнбәй ән хырда бир фирсәт-дән, ән чүз'и бир сәнәддән истифадә эдәрәк тагсыр-сыз кәндлиләрин ишини мүмкүн гәдәр йүнкүлләш-дирмәйә чалышыр вә бә'зән буна наил олурду. Доғ-рудур, чох вахт бүтүн бу сә'йләр боша чыхыр, һә-дәр кедирди. Лакин белә һалларда да кәндлийә мө'-нәви даяг олмуш, ону хош диндирмиш Һәсэнбәйин ады мәнһәббәт вә һөрмәтлә чәкилирди.

Һәсэнбәйин күндән-күнә артан нүфузу вәкиллә-рин, дилманчларын вә башга мүфтәхорларын кә-лирини азалдырды. Онлар Һәсэнбәйин Губадан чы-хыб кетмәси үчүн әлләриндән кәләни этдиләр. Мән-кәмә катиби сөйүш вә һәдәләрлә долу имзасыз мек-тублар алды. Онун һаггында судья вә мәркәзә ағыр бөһтанлар яздылар. Анчаг йорулмаз вә инадкар ка-тиби һеч бир һәдә горхуда билмәди. О енә кәндли-ләрин ән яхшы, ән ә'тибарлы вәкили олараг галырды.

...Гаранлыг бир кечә иди. Һәлә сәһәрдән булут-

лар көй үзүнү сармыш, башы гарлы Шаһдағыны да кизлэтмишдилэр. Айсыз вэ улдузсуз кечөниң гара зүлмәти Һәсәнбәйин эвини дә бүрүмүшдү.

О, лампа ишығында әризә язырды. Иш долашыг вэ чәтин иди. Бәйләр кәндлини долашдырмаг үчүн о гәдәр яланчы шаһид тутмуш, о гәдәр сахта сәнәд дүзәлтмишдиләр ки, инди Һәсәнбәй кәләфин учуну ачмаг үчүн кәркин-кәржин дүшүнүр, һеч бир шей эшитмирди.

Бирдән дәншәтли бир курулту гопду. Пәнчәрәнин шүшәси чинкилти илә ерә сәпәләнди. Күллә Һәсәнбәйин башы үстүндән кечиб дивара дәйди. Һәсәнбәй диксинди. Әли лампая дәйиб ону чевирди. Отаг да һәйәт кими зүлмәтә гәрг олду.

Бир дәгигә кечмәмишди ки, әли фәнәрли вэ дәйәнәкли кәндлиләр ичәри долдулар. Сәс-күй галхды. Ким исә учадан:

— Началникә хәбәр вермәк лазымдыр!—деди.

Һәсәнбәй сол әлини галдырыб сакит бир сәслә:

— Истәмәз,—деди,—файдасы йохдур!..

Онун үзү мейит үзү кими агармышды...

О, узаг сәфәрә чыхмыш сәһрли бир өлкә ахтаран гайыг кими иди. О, зүлмәт кечәдә туфана дүшмүшдү. Анчаг кери дөнмүр, далғалара синә кәрир, ирәли, ялныз ирәли чумурду.

О һансы дөвләт идарәсинә кетдисә тезликлә говулду, яхуд «көнүллү» чыхмалы олду. Она күллә атдылар. О бир даһа баша дүшдү ки, «Тәк элдән сәс чыхмаз». Халга яхын олан, әлин дәрдинә галан зиялылар етирмәк лазым иди. Халгын көзүнү ачмаг, ону әлм вэ мэдәнийәтә яхынлашдырмаг лазым иди. Һәсәнбәй белә фикирләширди ки, халгын башына нә бәла кәлирсә, һамысының сәбәби тәкчә савадсызлыг, наданлыгдыр вэ әкәр халг охуса, һәр шейи баша дүшсә мүфтәхорлар онун ганыны

сора билмәз. Бир нечә ил сонра «Әкинчи» гәзетиндә о ачыг язмышды:

«Бизи әввәл муғурлар¹, инди дә бәзи адвокатларын соймағына сәбәб биз өзүмүзүк. Нә гәдәр авамыг, бизи алдадан олачагдыр. Адвокатлардан бизләри хилас әтмәклә бизә хош күзәрән олмаячаг... Гейри мүфтәхор бизим малымыза шәрик олачагдыр... Әлм тәһсил әдин ки, мүфтәхорларын сизин тәр төкүб газандығыңыз мүлк-малыныза шәракәтлийи олмасын»².

Һәсәнбәй халгы чәһаләт батаглығындан чыхармаг, кимназияда дәрс демәк үчүн Губадан көчүб Бакыя кәлди.

МҮЭЛЛИМ

О заман Загафгазия игтисади чәһәтчә керидә галмыш кәнд-тәсәрруфат өлкәси олдуғу һалда пролетар Бакысы чох тәрәгги әтмиш вэ артыг XIX әсрин ахырларында Русияның ән бөйүк нефт сәнәеи мәркәзи олмушду.

«Бөйүк тәбии сәрвәтләри олан Бакыда, Русияда капитализмин үмуми инкишафы илә бирликдә 70-чи илләрдән ири капиталист сәнәеи инкишаф әтмәйә башлайыр. Бу замандан әтибарән Бакы ән мүнүм сәнәеи шәһәри олуб чох бөйүк игтисади әһәмийәт кәсб әдир»³.

Һәсәнбәй Бакыя бөйүк умудларла кәлди. Она әлә кәлирди ки, сәнәеи сүр'әтлә инкишаф эдән бөйүк шәһәрдә маариф вэ мэдәнийәт дә өз-өзүнә, тәбии олараг чичәкләнәчәк вэ халгын бүтүн тәбәгәләрини әһәтә эдәчәкдир.

Лакин тезликлә Һәсәнбәй умудларының боша

¹ Муғурлар—гәдим приставлар.

² «Әкинчи» гәзети, 1875-чи ил, № 10.

³ М. Ч. Бағыров, «Бакы вә Азәрбайжан болшевик тәшкилатының тарихиндән», 1944-чү ил, сәһ. 9.

чыхдыгыны көрдү. Капиталист сәнаениң инкиша-
фы шәһәр йохсулларынын вәзийәтини даһа да
ағырлашдырмышды. Милйонерләрин уча вә ярашыг-
лы биналары илә бәрабәр шәһәрин кәнарларында
һис вә тоз басмыш дахмалар вар иди. Шәһәрә су
чәкилмәмишди. Бакылылар яз чичәкләринә һәсрәт
идиләр. Күләк вә тоз инсанлара аман вермирди.
Ерли әһали үчүн ана дилиндә мәктәб ачылмамыш-
ды. Шәһәр йохсуллары да кәндлиләр кими чәһаләт
ичәрисиндә яшайырдылар.

Бүтүн буларын дәрин сияси-игтисади сәбәбләр
ри вар иди. О заманкы Бакы башга чүр ола бил-
мәзди; чүнки о

«...Нобел, Ротшилд, Вишау вә башгаларынын сә'йи
илә юхарыдан гурулмушду»¹.

Бакы онлар үчүн ялныз ади бир мәдахил мәнбәи
иди. Бакыны абад этмәк, ерли әһалинин гайғысына
галмаг онларын һагг-һесабларындан кәнар бир мән-
сәлә иди.

Һәсәнбәйи һәр шейдән артыг тәәччүбләнديرән
бу иди ки, ерли капиталистләр дә милләтин дәрди-
нә янмыр, өз нәһәнк кәлирләриндән йохсул халгын
нәфинә бир гәпик айырмаг истәмирдиләр. Һәсәнбәй
элә билирди ки, ерли милйончуларда милләтә гар-
шы хейирхаһлыг һисси оятмаг вә милләтин ән йох-
сул тәбәгәләрини бу васитә илә әлмә, маарифә, мән-
тәбә яхынлашдырмаг индики ени шәраитдә о гәдәр
дә чәтин дейил. Ялныз тәшәббүс кәстәрмәк, мә'дән
саһибләрини хейирхаһлыға, халгы исә бу хейир-
хаһлыгдан истифадә эдиб сә'йлә схумаға һәвәслән-
дирмәк лазымдыр.

Һәсәнбәй илк вахтлар ени буржуа мэдәнийәти-
нә белә бөйүк умудларла бахыр, никбин мүнәсибәт
бәсләйирди. О, буржуа мэдәнийәтинин сийфи ма-
һийәтини, капиталист сәнаенин истисмар үзәрин-
дә гурулдуғуну һәлә дәрк этмәмишди. Буржуазия-

нын һәр һансы милли ифтихар вә вәтәнпәрвәрлик
һиссиндән мәһрум олуб ялныз өз чибини күдмәси
дә Һәсәнбәй үчүн һәлә тамам мә'лум дейилди. Бүтүн
булары о яваш-яваш, кәркин мубаризә ичиндә өй-
рәнди. Бакы Һәсәнбәй үчүн дә ичтимаи мубаризә
мәктәби олду.

Һәсәнбәй бир чох мүнәгишә вә мубаһисәләрдән
сонра Бакы кимназиясынын тәбиййәт мүүллими ол-
ду. Кимназияда еканә азәрбайчанлы мүүллим Һә-
сәнбәй иди. Бурада азәрбайчанлы шакирд тәк-түк
тапылырды. Онлар да варлыларын оғулары иди.

Һәсәнбәй күндәлик дәрсләринә чидди һазырлаш-
магла бәрабәр кениш әһали арасында мәктәбә рәғ-
бәт һисси оятмаға чалышырды. Дәрсдән сонра ону
хырда сәнәткарлары э'малатханаларында, баггал
дүканларында, чайханада көрмәк оларды. О, гейри-
ади бир һөвсәлә вә инадкарлыгла, йорулмаг билмә-
дән тәблиғат апарырды. Һәятдан мараглы вә еадә
мисаллар кәтирир, әлмин вә тәһсилин бөйүк фай-
дасыны инандырычы дәлилләрлә сүбүт эдирди. Сән-
әткарлары вә баггаллары һәвәсләндирмәк үчүн са-
вадлы өвладын, әлмли адамын алвердә вә сәнәтдә
даһа бачарыглы олдуғуну, даһа чох кәлир әлдә эт-
дийини кәстәрирди. Биз Һәсәнбәйин сонралар да бу
үсулдан истифадә этдийини көрүрүк. Һәсән-
бәйин мәгсәди өз охучу вә мусәһибләринә ка-
питалист газанчынын йолуну кәстәрмәк дейил-
ди. О, халгы һәр һансы васитә илә әлмә һәвәслән-
дирмәк истәйирди. О заманкы шәраитдә маарифә
рәғбәт һисси оятмаг үчүн ән мұхтәлиф тәблиғат
формаларындан истифадә этмәк лазым иди.

Бүтүн дүнянын мәшһур сәнае шәһәрләриндән
бири олмуш Бакыда оғланлары белә мәктәбә гой-
мурдулар. Мәктәбин гапысы бир чохларына чәһән-
нәмин гапысы кими көрүнүрдү. Бөйүк шәһәрдә бө-
йүк чәһаләтпәрәст ордусу вар иди. Гочулар вә һәр
нөв мөвһуматчылар шапка гояна һүчүм эдирдиләр.
Рус мәктәбиндә тәһсил алмаг фикринә дүшәнләрә

¹ И. В. Сталин, Марксизм вә милли мүстәмләкә мән-
сәләси, 1939-чу ил, сәһ. 106.

молла лә'нәт яғдырырды. Ахшам гаранлыг дүшән кими һәр кәс өз эвиндә кизләнир, күчәйә чыхмаға чәсарәт әтмирди. Гудурмуш миллиончуларын зоракылығы, гочуларын күлләси һамыны һәдәләйир, һамыны горхурду.

Һәсәнбәйин һеч кәслә иши йох иди. О ялныз элмин вә мәктәбин файдасыны билмәйәнләри динч сөһбәтлә баша салмаға чалышырды. Буна бахмаяраг гочулар ону да бармагла кәстәрмәйә, аддым-аддым изләмәйә башладылар. О, баггал дүканларынын янындан кечәндә далдан мүхтәлиф сәсләр эшидирди. Она «папаглы рус» дейирдиләр. Һәсәнбәй даянмырды. Тәләсмәдән, ағыр аддымларла ирәлиләйир, йолуна давам эдирди. Бу дәм онун үзүнә бахан олсайды, дәһшәтли бир эзабла бәрабәр гызғын бир гәт'ийәт изләри дә көрәрди. Белә гызғын вә гәзәбли ифадәни дәфәләрлә йыхылыб дурмуш, нәһайәт гәт'и һүчума кечмиш бир пәһливанын үзүндә көрмәк олар. Һәсәнбәй тәслим олмаг фикриндә дейилди.

♦♦

...Түстү чайхананы думан кими сармышды. Ичәридә гәлян чәкирдиләр. Гоншудақы ашхананын башкичәлләндирән чызбыз гохусу да ичәри долурду. Чайчылар хырдача күллү подносларда яхындақы дүканлара чай дашыйырдылар.

Һәсәнбәй бир нәфәр гара фәһлә илә үзбәүз отурмушду. Һәрәсинин габағында бир стакан түнд чай вә хырда нәлбәкидә бир нечә парча гәнд вар иди. Фәһлә Һәсәнбәйә нефт гуосунун нечә эзабла газылдығыны нағыл эдирди. Һәсәнбәй ону бөйүк бир диггәтлә динләйирди. Палчыг вә мазут ичиндә чабалайыб чарпышан, саһибкара нефт фантаны кими бөйүк сәрвәт вериб гәпик-гуруша севинән бу садә, фәдакар адамлар Һәсәнбәйин нәзәриндә о гәдәр учалырдылар ки, о, ериндән галхыб фәһләнин гаршысында диз чөкмәк, она сәчдә әтмәк истәйирди.

— Ушағын вармы?

— Бәли. Бир оғлум вар, ики гызым. Кәнддәдиләр. Бир илди үзләрини көрмәмишәм.

— Сән онлары мәктәбә вермәк, охутмаг истәрдинми?

Фәһлә чох тез чаваб верди. Элә бил бу мәсәлә һаггында өзү дә фикирләшмишди.

— Әкәр охуюб ағ күнә чыхачагса нийә охутмурам?! Анчаг ушағы охутмаг үчүн дә хәрч лазымды. Газандығым бир тикә чөрәкләрини көрәндә шүкүр эдирәм. Бир дә мәктәб һаны ки, кедиб охусунлар?

Һәсәнбәй фикрә кетди. Истәр-истәмәз ики-үч күн бундан әввәл ағсаггал бир тачирин дүканындақы гәрибә сөһбәти хатырлады. Орая Һәсәнбәйлә сөһбәт үчүн бир нечә баггал, дәрзи вә папагчы да кәлмишди. Һәсәнбәй «Ушагларынызы мәктәбә верин, гой элм тәһсил әтсинләр» дейәндә онларын һәрәси бир бәһанә илә бу тәклифи рәдд әтди:

— Ата-бабаларымыз элмсиз өтүшәндә биз нийә өтүшә билмәрик?

— Мәним әгидәмчә моллахана олан ердә мәктәбә хана артыгдыр.

— Дейирсән охусунлар, өйрәнсинләр. Ахы нәйи өйрәнсинләр? Өз чулуну судан чыхара билир, бәсди. Даһа нә охумаг! Әв бизовундан өкүз олмаз ки, гошуб ер шумлаясан. Әсл өвлад да элә одур ки, мәктәбә-зада кетмәмиш габилийәтли олсун, пул газанмағын йолуну билсин.

Һәсәнбәй онлары тәзәдән дилә тутмаға башлады, узун-узады моизә охуду. О данышдыгча ағсаггал тачир гәлянынын түстүсүнү бураха-бураха тез-тез «доғрудур, доғрудур» дейир вә башынын һәрәкәтилә дә Һәсәнбәйлә шәрик олдуғуну билдирди. Лакин Һәсәнбәй сөзүнү гуртаран кими һәммин бу ағсаггал үзүнү адамлара тутуб деди:

— Һәсәнбәй доғру буюруп. Элм тәһсил эләмә-

йин хейри вар. Анчаг мән тичарэтин шәр вэ зияныны бу күфр хейирдән артыг тутурам...

Инди Гәсэнбәй, ушагларыны охутмаг, ағ күнә чыхартмаг һәсрәтилә яшаян фәһләйә бахдыгча о тачирин истәһза илә долу һәясыз бахышларыны хатырлайырды.

Гәсэнбәй баша дүшүрдү ки, йохсул күтлөләр элм вә маарифә даһа чох мейл эдирләр. Элм вә мәктәб онлар үчүн бөйүк бир умуд чырағы, пичат йолу иди.

Йорулмаз маарифпәрвәр йохсулларын эвләринә, хырда сәнәткарларын янына даһа чох кетмәйә башлады. Бир нәфәр дәмичийә тә'кидлә: «Оғлуну охут,—деди,— палаз-палтарыны сат, лазым кәлсә зиндан вә чәкичиндән дә кеч, анчаг оғлуну охут!»¹

Охумаг! Бу сөз Гәсэнбәй үчүн һәр дәрдин дәрманы иди. Охуянлара көмәк этмәк, онларын нәчиб арзуларынын һәята кечмәси үчүн шәраит яратмаг Гәсэнбәйин нәзәриндә ән шәрәфли бир иш иди. Мәктәбә ени кәлән рус, әрмәни, азербайчанлы шакирдләри Гәсэнбәй мәнәббәтлә гаршылайыр, гайғы илә әһәтә эдирди. Бу һәссас мүүллим бүтүн шакирдләрин севимлиси иди. Йохсул ушагларә о хүсуси бир гайғы илә янашырды. Азербайчанлы шакирдләрин бәзиләри ялныз онун мадди вә мәнәви көмәйи сайәсиндә мәктәби гуртарыб халга намусла хидмәт этмәкдә шәһрәт газандылар.

Нәчәф бәй Вәзиров бу шәһрәт газанмыш шакирдләр ичәрисиндә хүсуси ер тутур. Охумаг үчүн атаанасындан кизли Шушадан Бакыя гачмыш бу истәдадлы оғлан Гәсэнбәйи чох севиндирди. Халгын ушагларында мәктәбә бу гәдәр һәвәс вә ирадә көрдүкдә Гәсэнбәйин үрәйи умудла долурду. Узаг кәнд вә шәһәрләрдән гачыб Нәчәф кими кәлән тәктәк шакирдләр Гәсэнбәйин нәзәриндә баһар мүждәси верән илк гарангушларә бәнзәйирдиләр. Гәсэн-

¹ Сонралар бу дәмичинин оғлу, Гәсэнбәйин сөзүнә әмәл эдәрәк охумуш вә һәким олмушду.

бәй бунларә бахдыгда ихтиарсыз оларәг рус балыгчысынын бөйүк оғлу Ломоносову хатырлайырды. Ахы Ломоносов узаг Шималдан пияда Петербурга охумага кәләндә рус кәндлиләри һәлә элм вә мәктәбдән хәбәрсиз идиләр. Инди исә йүзләрлә ушаг рус кәндләриндән Москвая, Петербурга вә башга шәһәрләрә охумага кәлирди.

Гәсэнбәй өз әмәли вә һәрәкәтилә халгын кәләчәйиндән хәбәр верән Нәчәфи тезликлә ялныз бир шакирд кими дейил, һәм дә бир дост кими севмәйә башлады. Онларын ярадычылыг вә мәсләк достлуғу кетдикчә мөһкәмләнди. Нәһайәт онлар чийинчийинә Азербайчанда театр сәнәтинин тәмәл дашыны гойдулар, илк театр тамашасы яратдылар.

ИЛК ТЕАТР

Гәсэнбәй Нәчәфи рус драматуркиясынын көзәл әсәрләрилә таныш этмишди. Онун үрәйиндә һәләлик кизли сахладығы бөйүк бир арзу вар иди: о, Азербайчанын Гоголуну вә Островскисини көрмәк истәйирди. О истәйирди ки, Шәргин «Зүлмәт сәлтәһәтинә» Островски кими ишыг салан бир истәдад етишсин.

Нәчәф 6-чы синифдә охуянда Гәсэнбәй ону биринчи дәфә рус театрынын тамашасына көндәрди. Тамаша Нәчәфә олдугча бөйүк тәсир бағышлады. Эртәси күн Гәсэнбәй онун тәәсүратыны сорушдугда Нәчәф өз һәдсиз севинч вә һейрәтини билдирди.

— Чәнаб Гәсэнбәй, бизим дилимиздә театр әсәрләри вармы?— дейә сорушду.

Гәсэнбәй чаваб верди:

— Вар. Анчаг аздыр. Чох аздыр.

— Рус комедияларыны тәрчүмә эдиб тамашая гоймаг олзмазы?

— Әлбәттә рус комедияларыны өз дилимизә тәрчүмә эдәчәйик. Онлар бизим комедия язанларымыз үчүн ән яхшы нүмунә олачагдыр. Бәлкә онлардан

өйрәниб өзүн бир комедия язасан?! Бизим адамлары, авамлығы, наданлығы тэнгид эдәсэн?!

Нәчәфин көзләри парлайыр, үрәйи шиддәтлә дөһүнүрдү. Һәсэнбәй онун үрәйиндән хәбәр вермишди. О, Нәчәфин гәлбиндә элә бир од яндырмышды ки, бу од бир даһа сөнмәйәчәкди. Анчаг инди Нәчәф өзүндә комедия язмаг мөһарәти һисс әтмирди.

— Чәтин мәсәләдир.

Мүәллим аяға дуруб әлини шакирдинин вә достунун чийнинә гойду.

— Чәтинликдән горхма, Нәчәф. Һәр шейдән горхулу—асан ишдир. О, адамы тәнбәллийә, әгаләтә өйрәдир. Нә гәдәр ки, биз чәтинликдән горхуруг нә өзүмүз артачаг, нә дә милләти ирәли апара биләчәһийк.

Бир мүддәт икиси дә сусду. Бирдән Нәчәф юхудан айылмыш кими:

— Бәс сиз дединиз ки, бизим дилимиздә дә театр әсәрләри вар, онлары ким языб?—дейә сорушду.

— Онлары мән һәлә Тифлисдә гуллуғ әлийәндә мәнә Мирзә Фәтәли вермишди. Милләтимиз һаггында онун бөйүк умудлары вар. О әминдир ки, бизим милләтин театры да олачаг, тәзә театр әсәрләри язанлары да...

Онларын сөһбәти узун чәкди. Кимназияда шакирдләрин иштиракилә биринчи дәфә театр тамашасы көстөрмәйи гәрара алдылар. Һәр шейи өлчүб-бичдиләр. Ахырынчы синифдә охуян 15 нәфәр азәрбайчанлы шакирди бу ишә чәлб әтмәк лазым иди.

Лакин ән чәтин мәсәлә кимназия директорундан вә сензурадан тамаша көстөрмәк үчүн ичазә алмаг иди. Бу мәсәләдә Һәсэнбәйин хатирини чох истәйән мүтәрәгги рус мүәллимләри бөйүк рол ойнадылар. Онлар Һәсэнбәйин рус мөтбуатында тарих вә тәбиййәтә аид мәгаләләрини охумушдулар, ону мэдәни, биликли вә нәзакәтли бир сәнәт йолдашы кими танымышдылар. Она көрә инди директорун

гаршысында Азәрбайчан дилиндә илк тамаша көстөрмәк тәшәббүсүнү гызғын мүдафиә әдирдиләр.

— Чәнаб мүәллимләр! Хаһиш әдирәм Һәсэнбәйлә мәнә тәк гоясыныз,—дейә директор аяға галхды. Һәсэнбәйдән башга һамы бир кәлмә данышмадан байыра чыхды.

Директор үз-көзүнү туршудуб фикирләшмәйә башлады. Элә бил индичә бу саат она ийрәнч бир дәрман верәчәкдиләр вә о бу дәрманы нечә гәбул әдәчәйини дүшүнүрдү.

— Чәнаб Һәсэнбәй! Сизин хаһишинизә гәт'и чаваб вермәкдән әввәл мән чидди бир хәбәрдарлыг әтмәк истәйирәм. Әлбәттә, тәшәббүскарлыг яхшы шейдир. Анчаг мүнһит вә зәманә илә дә һесаблашмаг лазымдыр. Сизин һаггынызда бәзи данышыглар кедир. Шүбһә йохдур ки, бу данышыглар ләзыми еринә дә чатыр.

— Нә кими данышыглар, чәнаб директор?

— Мәсәлән дейирләр ки, сиз тәбиййәт дәрсләрини ичтимаийәтдан мүһазирәйә чевирибсиниз. Дарвинизми тәблиғ әдирсиниз. Куя инсан меймундан әмәлә кәлиб. Бу нә демәкдир? Шейтана лә'нәт, бурадан мәнтиги олага белә бир нәтичә чыхыр ки, ә'ләһәзрәт император да меймундан әмәлә кәлиб. Бунун нәтичәсини фикирләширсинизми? Сизин кими тәһсилли вә мэдәни бир мүәллимә мән артыг сөз демәк истәмәздим. Инди дә театр фикринә дүшмүшсүңүз. Мән көстөрәчәйиниз әсәрлә таныш дейиләм. Театр мүсәлман шакирдләринин тәлим вә тәрбийәсинә мәнфи тә'сир көстәрә биләр.

Һәсэнбәй енә сакит вә тәмкинлә чаваб верди:

— Чәнаб директор! Һәркаһ мүмкүнсә бу ики мәсәләни гарышдырмаяг. Дарвин тәлими һаггында вахтыныз олан заман сизинлә әтрафлы данышарам. Сиз өзүңүз көрәрсиниз ки, мәнә дәрсләрим һәлә әсл дарвинизми тәшвиғ әтмәкдән чох узагдыр вә буна севинмәк дейил, тәәссүфләнмәк лазымдыр. Ичазә версәйдиниз әсас мәсәләйә кечәрдим.

— Буюрун.

— Сиз дединиз ки, театр мүсөлман шакирдлэринин тәлим вә тәрбийәсинә мәнфи тә'сир көстәрә биләр. Мән бу рә'йин нәйә әсасландығыны билмәк истәйирәм. Башга милләтлэрин мәктәблэриндә белә мэдәни ишләр тәлим вә тәрбийәйә мане олмадығы һалда мүсөлман шакирдлэринә нә үчүн мәнфи тә'сир көстәрсин?

Директор енә үз-көзүнү туршутду. Хейли фикирләшди.

— Мән фикирләшәрәм... Һәр һалда бу, чидди мәсәләдир. Разылашмаг лазымдыр.

— Биз һазырлыг ишлэри апара биләрикми?

— Һазырлыг? Һазырлығын зияны йохдур. Анчаг әсәри мәнә көстәрин. Мүтлэг. Мүтлэг көстәрин.

Һәмин күн һаһардан сонра Нәчәф, Һәсәнбәйин тапшырығыны еринә етирәрәк шакирдлэри пансион һаһар отағына топлады.

Һәсәнбәй бир нечә күн шакирдләрә Мирзә Фәтәли Ахундовун комедияларыны охуду. О истәйирди ки, тамашая гоюлачаг әсәри шакирдләр өзлэри сечсинләр. Шәхсән Һәсәнбәйә галсайды о, «Һачы Гара»ны сечәрди. Һәсәнбәй «Һачы Гара»ны тәкрат охуюркән «тичарәтин шәр вә зияныны элмин күфр хатыриндән артыг тутан» икиүзлү ағсагал тачири хайрылайыб үрәкдән күлүрдү. Элә бил комедия онун үрәйинә санчылмыш зәһәрли тиканлары чыхарырды. О мәнз белә әсәрлэри йямаг истәйирди. Мирзә Фәтәли өз гүдрәтли сатирасы илә Һәсәнбәйин вә бүтүн маариф мүһәһидлэринин интигамыны алырды. Пул кисәси үчүн әсән, газанч сөзүнү эшидәндә доғма оғлуну вә доғма халгыны сатан Һачы Гаралар мәктәб вә маарифин гәддар дүшмәни идиләр. «Һачы Гара»нын тамашая гоюлмасы бу көһнә адамлара, онларын чүрүк адәт вә көрүшлэринә нифрәт һисси тәрбийә эдәр, элм вә маарифә рәғбәти артыра биләрди.

Ахырынчы комедия охунуб гуртардыгдан сонра Һәсәнбәй шакирдләрә мүрачиятлә:

— Инди өзүнүз сечин,—деди,—һансы комедия чох хошунуза кәлир? Һансыны ойнамаг истәйирсиниз?

Шакирдләр бир сәслә «Һачы Гара»да даяндылар.

Һәсәнбәй Тифлисдә вә Москвада театр тамашалары көрмүшдү. Москва зиялылары арасында артистләрә вә труппа рәһбәрлэринә раст кәлмиш, онларла узун-узadı сөһбәт этмиш, чох марагландығы үчүн бир нечә дәфә мешгләрә бахмышды. Инди бүтүн бу мүһәһидләр Һәсәнбәйә һава вә су кими лазым олду. О роллары бөлдү. Һачы Гара ролуну шакирдләрән Әскәр Адыкөзәлова тапшырды. Һәр күн һаһардан сонра пансионда мешг апармаға башладылар. Һәсәнбәй шакирдләрән һәята мүмкүн гәдәр яхын олмағы, садә, тәбия вә инандырычы ойнамағы тәләб эдирди. Бә'зән сурәтин һәрәкәтини яхуд руһи вәзийәтини ифачыларә изаһ этмәк, айдынлашдырмаг үчүн Һәсәнбәй кәнд һәятындан, бәйләрин вә тачирилэрин мәишәтиндән мараглы мисаллар кәтирди. Һәсәнбәйин вахты олмаянда ону Нәчәф бәй әвәз эдир вә мешглэри өзү тәк апарырды.

Тамашая бир нечә күн галмыш э'ланлар язылыб пайланды. Шакирдләр отаглары бәзәмәйә башладылар. Нәһайәт һәр шей һазыр олду. Тамашачыларын сайы чох дейилди. Кәләнлэрин әксәрийәти шакирдлэрин гоһум-танышы иди. Руслар вә әрмәниләр дә биринчи Азәрбайчан тамашасына бахмаға кәлмишдиләр.

Һәсәнбәй сәһнәнин архасында иди. Шакирдләрә сон көстәришлэрини верирди. Директор тәлашла она яхынлашды, ону кәнара чәкди.

— Чәнаб Һәсәнбәй,—деди,—губернатор һәзрәтлэри дә тәшриф кәтирмишләр.

Һәсәнбәй лагейд вә союгганлы бир һалда чийни чәкди:

— Чох көзәл. О, кәрәк ки, тәшриф кәтирмәк истәдийини сизә әввәлчәдән билдирмишди.

— Бәли, бәли. Анчаг... Бәлкә...

Һәсэнбәй ону сакит этмәйә мәчбур олду:

— Неч бир «бәлкә» ола билмәз, чәнаб директор. Гәт'ийән парһат олмайын. Губернатор һәзрәтләри тамаша этмәйә кәлмишдир.

Директор өз горхаглыгындан утанмыш кими бирдән-бирә, неч Һәсэнбәйин үзүнә бахмадан дәнүб узаглашды. Лакин о бүтүн тамаша бою көзләрини губернатордан чәкмәди. Кенерал-губернатор Староселски өзүнү чох садә апарырды. О бир нечә дәфә һачы Гаранын һәрәкәтләринә бахыб гәһгәһә илә күлмүшдү.

Тамаша мүвәффәгийәтлә кечди. Һачы Гара сурәтини өзүнә көрә усталыгла яратмыш Эскәр бәй Адыкөзәлову дәфәләрлә сәһнәйә чағырдылар. Директор кенерал-губернаторун тамашадан разы галдыгыны Һәсэнбәйә хүсуси бир севинчлә данышды.

О кечә Һәсэнбәй Тифлисә бир телеграм вурду. Илк тамаша һаггында әсәрин мүәллифи Мирзә Фәтәли Ахундова мүждә верди. Бир нечә күн сонра Тифлис гәзәтләриндән бири Азәрбайчан дилиндә илк театр тамашасы кәстәрилдийн һаггында мә'лумат дәрч әтди.

Бүтүн бу хәбәрләр Һәсэнбәйи севиндирир, онун гәлбини фәрәһлә долдурурду. Лакин неч бир шей она Мирзә Фәтәли Ахундовун өз чаваб мәктубу кими бөйүк тә'сир бағышлая билмәди.

Нәчәф Һәсэнбәйин янына кәлиркән Һәсэнбәй бу гиймәтли мәктубу ким билир нечәнчи дәфә охуюрду. О, истәкли шакирдини көрүб мәктубу она узатды. — Оху, — деди, — яхшы ядында галсын.

Нәчәф диггәтлә охумаға башлады. Мирзә Фәтәли язырды:

«Мән сар икән комедиямын өз дилимиздә тамаша гоюлмасы мәним үчүн бөйүк хошбәхтликир. Бу күн «Һачы Гара»ны өз дилимиздә сәһнәдә кәстәрмәклә мәним өмрүмүн үстүнә он ил дә артырдыныз».

Сонра Мирзә Фәтәли язырды:

«Бакыя кәлиб бу илк тамашаны өз көзләримлә көрмәдийим үчүн тәәссүф әдирәм».

О, тамаша үчүн мәнз «Һачы Гара»нын сечилмәсиндән чох разы иди вә язырды:

«Һачы Гара» өзүмә дә чох хош кәлир».

Нәчәф мәктубу охуюб әһтиятлә, гиймәтли бир зийнәт кими Һәсэнбәйин гаршысында масая гойду.

Һәсэнбәй:

— Тамашадан нә гәдәр пул йығылыб? — дейә сорушду.

— Элә мән дә она көрә кәлмишдим. 50 манатлыг билет сатылыб. Йығылан пулу нә әдәк, кимә верәк?

Һәсэнбәй Мирзә Фәтәлинин мәктубуну галдырып она баха-баха бир мүддәт фикрә кетди. Сонра үзүнү Нәчәфә чевирди.

— Қасыб шакирдләримиз вар. Онлара көмәк этмәк лазымдыр, — деди, — халгын умуду, милләтин кәләчәйи онлардыр. Буну мәнә Мирзә Фәтәли демишди, Нәчәф!..

ЧӘМИЙӘТИ-ХЕЙРИЙӘ

Икинчи тамаша хейли адам кәлди. Бу дәфә қасыб шакирдләрин нәфинә 100 манат пул топланды. Нәчәф шадлығындан ерә-көйә сығмырды. Инди һәр шей онун көзүнә яхшы, гүсурсуз көрүнүрдү. Кәнчләрә мәхсус никбинлик онун хәялыны ганадландырыр, ону узаглара, кәләчәйә доғру апарырды. О өзүнү ени театр әсәрләринин мүәллифи кими, бөйүк вә чилчыраглы бир тамаша залында, йүзләрлә тамашачынын арасында көрүрдү..

Һәсэнбәйин вәзийәти исә тамамилә башга чүр иди. Никбин олмағ, сабаһкы күнә умуд вә инамла бахмағ үчүн онун неч бир әсасы йох иди. Қимназияда кәстәрилән Азәрбайчан тамашалары бир овуч мүтәрәгги зиялыны нә гәдәр севиндирирдисә, мүртәчә вә надан адамлары о гәдәр гәзәбләндирир вә дәһшәтә кәтирирди. Икинчи тамашадан сонра Һәсэн-

бәй эвә гайыдыркән сәрхош бир гочу онун йолуну кәсмишди. Гочунун бир гәдәр яна әйилмиш папағы, әда илә тапанчая дирәнмиш кобуд әли вә үмумийәтлә бүтүн заһири көрүнүшү Һәсәнбәйдә әлә нифрәт һисси оятмышды ки, о ийрәнә-ийрәнә бахыр, лакин сәрхошун нә дедийини анлая билмирди. Ялһыз эвә чатдыгдан сонра гочунун сөзләри онун гулағында айдын сәсләнмәйә башлады:

«Охумуш оlanda нә олар, Һәсәнбәй? Аталар мәсәлидир: «Палаза бүрүн, әлинән сүрүн». Чамаата арсыздыг өйрәдирсән, меймуннуг дәрси верирсән. Шәриәт галыб бир яна, өзүндән тәзә шейләр чыхардырсан—тиятыр-миятыр. Хатирин әзизди, анчаг мәннән сәнә хәбәрдарлыг! Мән дә сәнин шакирдин... Истәмәнәм башыннан бирчә түк әксик олсун... Анчаг мәннән сәнә хәбәрдарлыг!..»

Һәсәнбәй бу сөзләри хатырлайыб ачы-ачы күлүмсүндү, адамдан әл чәкмәйән һаясыз бир милчәйи говурмуш кими әлини галдырыб һавада ойнатды. Дәрд гочу-надан дәрди дейилди. Һәсәнбәй белә адамларын һәдәләринә, тәһдидләринә өйрәнмишди. Дәрд айры дәрд иди. Әяләтләрдән охумаға кәлән азәрбайчанлы шакирдләрин сайы кетдикчә аргмаг әвәзинә даһа да азалырды. Бир нечә йохсул шакирд әһтияч вә мәһрумийәтә дөзә билмәйиб кәндә гайытмышды. Һәсәнбәй бунларын һамысына мадди ярдым кәстәрә билмирди. Пул чатмырды. Пансионда ер чатмырды. Йохсул кәнчләрин охумасы үчүн мәнзил, палтар, хүсуси мәтбәх лазым иди. О бири тәрәфдән—халгын ушаглары әлм тәһсил әтмәсә, мәктәбә кәлмәсәйди титрәйә-титрәйә зорла янан еканә умуд чырағы сөнәчәкди.

Бәс ничат йолу нәдә иди, чарә нә иди? Гоншу күрчүләр вә әрмәниләр әтдийи кими хүсуси хейрийә чәмийәтләри тәшкил әтмәк лазым иди. Илдә минләрлә кәлири олан бир дөвләтли хейирхәһлыг әдиб бу чәмийәтә үзв язылса вә онун нәфинә 50 яхуд 100 манат үзвлүк һаггы версәйди һеч бир шей

итирмәзди. Бу үзвлүк һаглары бир ерә топланар, хейли пул әдәр, йүзләрлә йохсул ушагларын охуюб ағ күнә чыхмалары, халга даяг вә арха олмалары үчүн шәраит ярадарды. Доғрудур, Һәсәнбәй билирди ки, мәдахили чох олан варлыларын сәхавәтинә һеч бир заман бел бағламаг олмаз, онларын кәлирләри нә гәдәр артырса сәхавәтләри о гәдәр азалыр, вичданлары о гәдәр ләкәләниб гуруюр. Лакин Һәсәнбәй варлылар ичиндә һеч олмаса бир нечә сәхавәтли вә инсафлы адам тапачағына умуд әдирди. Ола билмәз ки, бүтүн дәрдсизләр дәрдиләрин һалына янмасынлар. Йәгин ки, онларын да ичәрисиндә һеч олмаса үч-дөрд нәфәр милләти, халгы дүшүнән вар. Мирзә Фәтәли дә ахырынчы мәктубларындан бириндә белә язырды. О, хейрийә чәмийәтинин низамнамәсини тәртиб әтмәйи, тә'хирә салмадан тәшкилат ишинә башламағы мәсләһәт көрүрдү.

Һәсәнбәй бир нечә кечә юхусуну кәдәлдиб хейрийә чәмийәтинин низамнамәсини язды. Низамнамәни кенерал-губернатор йохлайыб мәркәзә—Гифлисә кәндәрәчәк вә орада сәрдарын тәсдигинә верәчәкди. Она көрә Һәсәнбәй һәр сөзү мин дәфә өлчүб бичир, чар мә'мурларыны шүбһәйә сала биләчәк һәр ифадәни гаралайырды.

Лакин бу—ишин бир тәрәфи иди. Әсас мәсәлә шәһәрин адлы-санлы адамларыны бир ерә йырмаг, онлары баша салмаг, чәмийәтә үзв топламаг иди. Һәсәнбәй бу мәгсәдлә газы Молла Чавад Ахундовун янына кетди. Газы ону һөрмәт вә әһтирамла гаршылады, бөйүк диггәт вә марагла динләди.

—Әкәр баш тутса саваб ишдир,—деди.

Газынын данышығындан белә мә'лум олду ки, о адлы-санлы адамлары өз әвинә йырмаға һазырдыр, анчаг онлары дилә тутмаг, баша салмаг фикриндә дейилдир.

Тә'йин олунан күн Һәсәнбәй газынын әвинә кәлди. Варлылар, ағсагаллар бир-бир, ики-ики тәшриф кәтирирдиләр. Бә'зиләри Һәсәнбәйи көрән кими әһ-

тирамла салам вериб эйләшир, үрәкләриндә исә «көрәсэн бу һәсэнбәй нә тәзә һогга чыхардыб» дейә фикирләшмәйә башлайырдылар. Бир чохлары бир-бириндән пычылты илә мәчлисин сәбәбини сорушурдулар. Орталыгда кәркин бир сүкут вар иди. Нөкәр чай кәтирди. Биринчи стаканы һәсэнбәйин габагына гойду. һәсэнбәй дәрһал стаканы янындакы дазбаш һачынын гаршысына чәкди. һачы бир-нки дәфә башыкы әйиб разылыг этди.

Нәһайәт газы өзү дә буюрду. һамы тә'зим этди. Газы тәсбиһини аһәстә чевирә-чевирә мәчлис нәзәрдән кечириб эйләшди. Адамлар көзләйирдиләр ки, газы чамааты нәйә көрә йығдыгыны изаһ әдәчәк, бир-ики кәлмә сөз дейәчәк. Газы исә бир кәлмә данышмадан сөзү һәсэнбәйә верди. Иш әввәлдән пис башланырды.

Һәсэнбәй аяға галхды. Умуд долу нәзәрләрә мәчлисә бахды. Бүтүн ирадә вә сәбрини топлады, бүтүн натиглик мәнәратини ишә салды. Әлмин бөйүк әһәмийәтиндән, башга милләтләрин элм тәһсил әдиб ирәли кетмәсиндән данышды. «Ушагларымызы охутмалыйыг,—деди,—әкәр биз ушагларымызын ағ күнә чыхмагыны, мә'рифәт саһиби олмагыны истәйириксә онлары мәктәбә көндәрмәлийик. Анчаг мәсәлә ики-үч ушағын тәһсил алмасы илә гуртармыр. Халгы, милләти фикирләшмәк лазымдыр. Әлә этмәк лазымдыр ки, узаг кәндләрдә, йохсуллуғ ичиндә итиб-батмыш истә'дадлы ушаглар ашкара чыхсын, халгын голундан тутсун».

Һәсэнбәй етим ушагларын ачы талеиндән данышды. Мәкәр бу күнаһсыз вә языг ушаглары бир ерә йығыб һәятын ачыларындан горумаг, охутмаг, кейиндирмәк, доюрмаг олмазмы? һәсэнбәй яхшылыг вә яманлыг һаггында, хейирхаллыг вә нәчиблик һаггында бир нечә тә'сирли мисал кәтирди. Нәһайәт • әсас мәсәләйә кечиб чәмийәти-хейрийәнин әһәмийәтини әтрафлы изаһ этди. Белә бир чәмийәт

тәшкил әтмәйин инди нә гәдәр ерли вә зәрури олдуғуну көстәрди.

Халынын үстүндә дивара сөйкәниб отуран абалы вә әммамәли ағсаггаллар башларыны тәрпәдиб сәсәсә вердиләр:

— Афәрин!

— Саваб ишдир.

— Баракаллаһ!

— Аллаһ хейир версин!

Гапынын ағзында стулда әйләшмиш бир мә'мур:

— Чәнаб һәсэнбәй,—дейә аяға галхды. һамы сәсини кәсди. — Чәмийәтә үзв олмағын шәрти нәдир? Хаһиш олунур ону әтрафлы изаһ әдәсиниз.

Орталыға енә кәркин сүкут чөкдү. һәсэнбәй чәмийәтә үзв олмағын шәртләрини баша салды. Пул сөзү арая кәләндә башлар бир-бир ашағы салынды, үзләр чиддиләшди. Бириси чәлд гапыя тәрәф кетди. Тәләсик нә'лейнини кеймәйә башлады. Анчаг кетмәкдән әввәл үзүнү газыя чевириб деди:

— Бу хейир ишә бир хейир-дуачы да кәрәкдир. Тәвәгге эдирәм мәни белә дуачы һесаб әдәсиниз.

Һәсэнбәй бу истәһзанын бүтүн ачылыгыны һәлә ахырадәк һисс әтмәмишди ки, бирдән онун янындакы дазбаш һачы да аяға галхды. һәсэнбәйә һеч әтина әтмәдән газыя бахыб:

— Абдәстә кедирәм,—деди.

Һәсэнбәй ериндә гыврылыр, ичәридән од тутуб янырды. О аяға галхмаг, «Бәс дейилми? һачаг биз айылачагы?» дейә фәряд әтмәк истәйирди. Анчаг кеч иди! Чох кеч иди! Адамлар бир-биринә бахыб кедирдиләр. һәсэнбәй үзүнү газыя чевирди. Онун нә чәкдийини, нә фикирләшдийини дуймаг, көрмәк истәди. Газынын үзү һәрәкәтсиз вә ә'тинасыз иди. Тәкчә көзләриндә гәрибә бир ишыг янырды. Әлә билә, чамаатын чыхыб кетмәсиндән разы иди.

Һәсэнбәй чәмийәтә үзв язмаг үчүн айырдыгы кағызлара, әзабла яздыгы низамнамәйә бахды. «Бәлкә мүнәффәгийәтсизлийә баис мән өзүмәм?»

Бәлкә нечә лазымдыр элә данышмадым? Йәгин мәни бир фырылдагчы, чәмиййәти исә бир пул тәләсн һесаб этдиләр». Бу гәрибә фикирләр һәсәнбәйнн башындан илдырым кими кәлиб кечди. О бүтүн варлығынын сарсылдығыны һиссә этди. Көзләри гаралды. Өзүнү зорла сахлайыб аяға галхды. Кағызларыны голтуғуна вурараг күчәйә чыхды.

Бу ағыр күнләрдә һәсәнбәй бөйүк гәләбәләрдән сонра көзләнмәдән тар-мар әдилмиш гочаман сәркәрдәйә бәнзәйирди. Элә бил о бөйүк бир орду итирмишди. Өзүнә ер тапмырды. Даш үрәкли адамлардан, вәтәндашлыг һиссини итирмиш пулкирләрдән кизли-кизли аһ-налә әдирди. Өзүнә һәмдәрд, һәмсәһбәт ахтарырды. Үрәйини бошалтмаг, һеч олмаса ики кәлмә тәсәлли эшитмәк истәйирди. О нечә күн нә заман вә нә едийини билмәди. Нечә кечә көзләринә юху кәлмәди, вә ики суал, ики амансыз суал әләмли бир маһнынын үсянкар нәгәраты кими кечә-күндүз онун гулагларында сәсләнди:

— Бәс дейилми? һачаг биз айылачағыг?!

1872-чи илин яйында һәсәнбәй хейрийә чәмиййәтинә үзв топламаг үчүн Загафгазия шәһәрләрини кәзмәйә башлады. О бу бөйүк вә йоручу сәфәрә хүсуси һазырлыгла, көзәл умудларла чыхмышды. Чәмиййәтә үзв языланларынын сияһысыны тутмаг вә онлара гол чәкдирмәк үчүн хүсуси гайтанлы дәфтәрләр кәтүрмүшдү.

Йолларын тозу илә өртүлүб агармыш, тәкәрләри палчыға буланмыш фәйтон Шамаһыда даянды. һәсәнбәй илк тәчрүбәни бурада апармаг истәйирди. Шамаһы, демәк олар ки, өз доғма вәтәни иди. Илк һәгиги тәһсилини бурада алмышды. Маарифчилик бурада башга ерләрә һисбәтән бир гәдәр кениш яйылмыш, өзүнә һеч олмаса бир дәстә рәғбәтбәсләйән топламышды.

Йығынчаг Кәрим бәй һүсейновун эвиндә кечирилди. һәсәнбәй енә әлмдән, маарифдән данышды:

— һәр вилайәт, һәр шәһәр өз һесабына бир-ики касыб охутса бир нечә илдән сонра бизим тәһсил көрмүш чаванларымызын сайы артар. Бу—бизим башымызын учалығыдыр. Наданлыг милләти учурума тәрәф сүрүкләйир. Амма әлм милләтин ничаты, пәнаһыдыр. Инди өзүнүз сечин, гардашлар, нечә ки кеч дейил, өзүнүз сечин, я биз кәрәк чаванларымызы охудаг вә я әлимизи тәрәгги вә истигбалдан бир дәфәлик үзәк.

Көрүнүр һәсәнбәй тәсирли данышмыш вә һамыны өз сөзләринин доғрулуғуна инандырмышды. Демәк олар ки, йығынчаға кәләнләрин һамысы чәмиййәтә үзв язылды. һәсәнбәй үрәйинин нә гәдәр шиддәтлә дөйүндүйүнү һиссә әдирди. Нәтичә о гәдәр көзләнмәз иди ки, һәсәнбәй көрдүкләринә инанмырды. һәр шейи яхшы көрмәк истәйән саф вә садә үрәк чох заман өз вахтсыз севинчи илә инсаны чашдырыр, әбәс ерә архайын әдир...

Шамаһы илә видалашыркән ону йола салмаға бирчә нәфәр кәлмишди. Бу—Сейид Әзим Ширвани иди. Фәйтончу атлары гошуб һәр шейи гайдая саланадәк онлар хейли сәһбәт этдиләр. Назик чөһрәсиндә ағыллы көзләри од кими янан Сейид Әзим бүтүн шәһәри дәфәләрлә һейрәтә кәтирмиш ити вә сәрт дили илә Шамаһы күбарларыны бир-бир сәчиййәләндирир, арада өз кәскин һәчвләриндән гәрибә мисралар охуюрду. һәсәнбәй арабир гәһгәһә илә күлүрдү. Лакин Сейид Әзимин көзләнмәйән бир хәбәрдарлығы ону дәрһал чиддиләшдирди.

— һәсәнбәй, амма ону да дейим ки, бизим чамаатын чанфәшанлығына бахма. Бунларын нәчабәти беләдир. Дилләрилә дүняны гызыла бүрүйәрләр, сөзү сәхавәтлә верәрләр, амма иш пула кәләндә инанма. Өлүдән нәфәс чыхса бунлардан пул чыхмаз.

Һәсәнбәй Сейид Әзимдән сакит вә динмәз айрылды. Фәйтон ағыр-ағыр тәрпәнди. Йолун ики тә-

рәфиндәки ағачлар ахшамын гәриб сүкутунда боюнларыны бүкүб дурмушду. Элэ бил онлар узун мүддәт кими вә нәйи исә көзләмиш, һәсрәт вә интизардан вәрәмләниб гурумушдулар. Һәсэнбәй бирдән бирә өз гәлбинин дә бу сакит тәбиәт кими сусдуғуну, бу һәрәкәтсиз ағачлар кими гурудуғуну һисс этди. Отурдуғу ердә көзләрини юмуб фикрә кетди...

«Бәлкә бүтүн бу зәһмәтләр әбәс иди? Бәлкә доғрудан да «Бир күл илә баһар олмаз», «Тәк әлдән сәс чыхмаз»?.. Йох. Йох!»

Һәсэнбәй көзләрини ачыб дикәлди. Өзүнү мазәмәт этмәйә башлады. Һәлә илк кәнчлик күнләриндә нәчдийи о мүгәддәс анды хатырлады: «Халга хидмәт этмәк, бу чәтин йолда һәр шейә дөзмәк!»

Йол узаныр, гуртармаг билмирди. Яйын дөзүлмәз истисинә, додаглары гурудан, чийәрләри яндыран дәһшәтли сусузлуға, мин өзиййәтә бахмаяраг Кәнчәдән Тифлисә, Тифлиседән Эривана, орадан Нахчывана кетди. Файтонун тәкәрләри алтындан думан кими көйә галхан тоз, йохсул кәндләрин энли күчәләриндә һүрүшән көпәкләр, чырылты илә кечән өкүз арабалары, бичилмиш вә сап-сары халыя дөнмүш яныг зәмиләр, файтондакы кәлмәйә тәәччүблә бахан яшмаглы гадынлар, боюнлары армуд саплағындан сечилмәйән ушаглар... Йол узаныр, мәнзил көрүнмүрдү.

Бакыя гайыдаркән Һәсэнбәй Гарабағдан кечди. Шушада даянды. Яйлаг мөвсими иди. Бақыдан вә Кәнчәдән бурая хейли варлы кәлмиши. Һәсэнбәй эвләри гапы-гапы кәзир, чәмиййәти-хейриййәдән данышырды. Шуша бәйләри хейирхалыг шәрәфини бир-биринин бойнуна атырдылар.

— Хейриййә дүзәлдирсиниз? Чох көзәл, чох пакизә. Мән чох хейир ишә көмәк эләмишәм. Кечән ил Мәшәди Гуламын эви янанда пул йығдылар, элимдән кәләни вердим. Ачлара көмәк дүзәлтдиләр, варымы әсиркәмәдим. Дүняда һәр нә яхшы иш вар

пулуну кәрәк мән верим?! Һансына верим?! Гой бу дәфә Гасым бәй версин.

Бирчә күн кечмәди, бүтүн Шушая күй дүшдү. Бәйләр мәсәләдән акаһ олдулар. Һәсэнбәй өз гайтанлы дәфтәрләрилә һансы эвә кетдисә ону гәбул этмәдиләр. Өзүнү нахошлуға гоймуш бәйләрдән бири илә көрүшмәк үчүн Һәсэнбәй фәндкирлик этди. Нөкәрә деди ки, «ағаны истәйән Бақыдан кәлмиш вәкилдир. Ағанын хейир ишини һәлл этмәйә кәлиб». Нөкәр кетди. Бир аз сонра гайыдыб гонағы һөрмәтлә ичәри апарды. Бөйүк отағын бир тәрәфиндә халынын үстүнә галын вә энли бир дөшәк салынмышды. Гонаг дахил олән кими эв саһиби чәлд йорғана бүрүнүб дөшәйин үстүндә отурду. Элван йорғанын кәнарындан онун үст көйнәйи көрүнүрдү. Һәсэнбәй додагалты күлүмсәди. Яйын исти күнүндә галын йорғана бүрүнмүш эв саһибинин алындан тәр төкүлүрдү. О каһ уфулдайыр, каһ инләйирди. Һәсэнбәй хейир вә шәрдән, яхшылыг вә дөвләтдән данышдыгча о диггәтлә гулаг асыр, йорғаны чийиндән ашағы салыб кетдикчә аз уфулдайырды. Һәсэнбәй чәмиййәти-хейриййә мәсәләсинә кечән кими о бирдән бирә «вәй!» дейә фәряд этди, гарныны тутуб өзүнү дөшәйә сәрди.

— Адә Кәрим, Кәрим ой! Гонағы йола сал! Өлүрәм. Тез ол! Де, зәнчәфил чайы кәтирсинләр!

Һәсэнбәй кор-пешман эвә гайытды. О Гасым бәй Меймандаровун эвиндә яшайырды. Дарвазанын габағында бир кәндли даянмышды. О каһ сәкийә чыхыб йийәсини көзләйән эшшәйә, каһ да дарвазая бахырды. Һәсэнбәйи көрән кими севинди:

— Бағышлайын, гардаш,— деди,— Гасымбәйкилдә дүшән вәкил сизсиниз?

Һәсэнбәй тәсдиг этди. Кәндли күлүмсәди:

— Дәфтәриндән таныдым.

Һәсэнбәй сорушду:

— Мәнә аид нә гуллуғун вар?

Кәндли суала суал илә чаваб верди:

— Һәсэнбәй сизсиниз?

— Бәли.

— Мән эшитмишәм ки, хейрийә чәмийәти дү-
зәлди синиз. Етимләри охутмаға пул йығырсыныз.

— Бәли.

— Мәни дә о чәмийәтә язын.

Бу тәклиф Һәсэнбәйи чох тәәччүблән дирсә дә о заһирән һеч дәйишмәди. Кәндлини ичәри апарды. Орада Һәсэнбәй үчүн айрылмыш кичик, лакин сәли-гә илә дөшәнмиш отагда кәндли о саат сыхылмаға башлады. Бүтүн демәк истәдикләри ядындан чыхды. Тез әйилиб мөһкәм сарынмыш долағыны ачды. Орадан чиркли әскийә бүкүлмүш бир шей ерә дүшдү. Кәндли ону галдырды, әскини ачды, бир дәстә кағыз пул чыхардыб Һәсэнбәйин габағында масая гойду.

— Көтүрүн,— деди,— Һәсэнбәй. Эшшәкдә су да-шымағынан йығышам. Бир оғлум варды. Гисмәт олмады. Охумағыны көрә билмәдим. Өлдү. Инди һеч кәсим йохду. Дүня малы бизә галмаячаг. Гой етимләримиз охусун.

Һәсэнбәй һәрәкәтсиз даянмышды. О, кәндлийә бахмырды. Йох, онун парлаг көзләри мәчһул бир нөгтәйә, һара исә узагларә зилләнмишди. Элә бил о, гаршысындакы кәндлинин көзләрини ачан, ону бурая кәндәрән бөйүк гүввәни, бөйүк әтигады көр-мәк истәйирди. О билмирди ки, бу гүввә, бу бөйүк әтигад онун өзүндә, өз варлығындадыр. О билмирди ки, онун күбарларә дедийи сөзләр дар отагларда, дөрд дивар арасында галмайыб кәнара чыхыр, чиб-ләри бош, үрәкләри зәнкин адамларын гулагларына чатыр вә баһар нәсими бөйүк дәнизи тәлатүмә кә-тирдийи кими шүүрларда бир һәйәчан, бир игтишаш оядыр.

Һәсэнбәй бир аддым габаға кәлиб кәндлини гу-чаглады. Ону доғма гардашы, әмәл вә мәсләк йол-дашы кими бағрына басды.

Һәсэнбәй Гарабағдан Дәрбәндә, орадан Губая кедиб Бакыя гайытды.

Пайыз күләкләри шәһәрин кениш күчәләриндә чөвлан әдир, гала гапысындан чыхан гадынларын чадрасыны гопарыб апармаг истәйирди. Губернатор бағынын торпағы солмуш яргагларла өртүлүрдү. Бозармыш дәниз далғаланыр, санки пайыз күләйин-дән үшүйүб титрәйирди.

Сентябр чохдан кирмишди. Лакин гайтанлы дәф-тәрләрә гол чәкәнләр инадла сусур, чәмийәтә бир гәпик пул көндәрмирдиләр. Һәсэнбәй узун мүддәт сәбрлә көзләди, руһдан дүшмәди. Шушадакы кәнд-линин нәчиб һәрәкәти ону элә руһландырмыш, гәлбинә о гәдәр гүввәт вермишди ки, инди о ән ағыр чәтинликләрә әзмлә дөзә биләр, ирадә вә гәт'ийә-тини һеч бир заман итирмәзди. Һәмин кәндли илә көрүш Һәсэнбәйи бир даһа вә гәт'и оларәг инан-дырмышды ки, халгын ичиндә ону баша дүшәнләр, онун әмәлләринә гиймәт верәнләр аз дейил вә кеч-тез белә адамларын сәси мәһаләтпәрәстләрин сәси-ни боғачагдыр.

Һәсэнбәй чәмийәтин үзвләринә бир-бир мәктуб язмаға башлады, онларын вичданларыны оятмаға чалышды. Нәһайәт Шамахыдан, Губадан вә Дәр-бәнддән бир нечә адам пул көндәрди. Һәр шәһәрдән Бакыда охутмаг үчүн бир етим ушаг көндәрдиләр. Һәсэнбәй бунлары доғма ата кими гаршылады, ким-назия дүзәлтди.

Қимсәсиз ушагларла рәфтарында Һәсэнбәй онла-ра ачыдығыны гәт'ийән көстәрмирди. О билирди ки, артыг мәрһәмәт һисси бу ушагларын үрәйини даһа да көйрәлдә биләр, онларын мәнлийинә тоху-нар. Һәсэнбәйин онлара гаршы мүнәсибәтиндә һис-сини кизләйиб ирадә вә шүүрла тәрбийә верән бир ата гайғысы вар иди. Ери кәлдикдә о сәрт вә ба-

рышмаз олур, ушагын тэгдирэ лайнг һәрәкәтини исә хүсуси гейд эдирди. Она көрә етимләр Һәсэнбәйин синасында догма аталарыны тапдыгларына инаныр, ону күндән-күнә даһа чох севирдиләр.

Охумаға кәлмиш ушаглар үчүн чәмийәтин һесабына мәнзил тутмаг лазым иди. Пансионда ер йох иди. Һәсэнбәй дәллаллары ишә салыб мүнәсиб мәнзил тапды. Лакин иш бунунла гуртармады. Шакирдләрин гайғысыны чәкмәк үчүн тәрбийәчи гадын лазым иди. Бу ән чәтин мәсәлә иди; чүнки әяләтдән ени кәлмиш ушаглар рус дилини һәлә яхшы билмидиләр. Онларла мәшгул олачаг тәрбийәчи гадын һәм рус дилини, һәм дә ушагларын ана дилини көзәл билмәли иди. Хошбәхт бир тәсадүф Һәсэнбәйә көмәк әтди. Гәзәтләрин бириндә Һәсэнбәй мараглы бир мәлумат охуду. Бу—Тифлисдәки гыз мәктәбини гуртаран гызларын сияһысы иди. Һәсэнбәй сияһыя нәзәр салдыгда үрәйи бирдән-бирә өзүндән асылы олмаяраг шиддәтлә дөйүнмәйә башлады. Сияһыда гейри: милләтләрин нүмайәндәләри арасында бир нәфәр мүсәлман гызынын да ады вар иди: Һәнифә Абаева. Бу—тәһсил көрмүш биринчи мүсәлман гызы иди. Әввәлчә Һәсэнбәй анчаг тәәччүбләнди: бу гыз һаралыдыр, кимләрдәндир, нечә олуб ки, гоһум-әгрәбаларынын, чәһаләтпәрәст мүнһитин чәкдийи галын сәдләри ярыб мәктәбә йол ачмышдыр? Бу суалларын чавабыны анчаг орада, Тифлиسدә өйрәнмәк оларды. Инди Һәсэнбәй башга мәсәләләр һаггында фикирләшмәйә башлады. Өтүб кечән кәнчлийи, бөйүк арзу вә умудлары хәялында енидән чанланды. Онун яшы отуздан артыг иди. Гоһум вә йолдашлары тез-тез әвләнмәкдән данышырдылар. Анчаг Һәсэнбәйә әлә кәлирди ки, әвләнмәк, аилә саһиби олмаг онун әсас ишинә, халг сәадәти уғрунда ахырадәк мүбаризә әтмәк кими йүксәк амалына ялыз мане ола биләр. Белә анларда һәмишә Соловьова онун көзләри өнүндә даяныр, Һәсэнбәй дәрин бир аһчәкиб фикирләширди: «бах онунла чийин-чийинә чар-

пышмаг оларды. О, сөзүн там мәнасында һәят йолдашы ола биләрди». Лакин артыг кеч иди. Үрәк Соловьова гаршы саф бир мәнәббәтлә дөйүнсә, Соловьова илә мәктублашма давам әтсә дә артыг кеч иди. Онлар инди ялыз мәнрибан вә сәдагәтли сирдаш идиләр...

Һәсэнбәй енидән сияһыя бахды. Бүтүн варлығыны ериндән ойнатмыш о ады бу дәфә пычылты илә охуду. Бу, онун илләр узуну арзуладыгы бир һадисә дейилдими? Тәһсил көрмүш, мәктәб гуртармыш мүсәлман гызы! Бәлкә Һәнифә ханым мәһз Һәсэнбәйин идеал сайдыгы, һәятда әринин дөйүш вә мүбаризә йолдашы ола биләчәк мәнкәм ирадәли фәдакар гадынлардандыр?! О заман Һәсэнбәй һәят йолдашы илә чийин-чийинә халгын ушагларыны өз әтрафына топлая биләр, ени мәктәбләр ачар, харигәләр ярадарды. О, идеал мәдәни аилә ярадарды. Она вардәвләт, заһири көзәллик лазым дейилди. Тәки Һәнифә ханымын әл үчүн дөйүнән садә, инсанпәрвәр гәлби, айдын кәмалы олсун.

Һәсэнбәй Тифлисе йола дүшдү. Күбар гызлар институтунун директору онун нә мөгсәдлә кәлдийини билдикдә чох севинди вә Һәнифә ханымын гысача тәрчүмәйи-һалыны данышды: чар Гафгаза кәлән заман бир дәстә чәнкавәр ләзки сечиб «Гафгазда мәнин явәрләрим бунлар олачаглар» демиш вә сонралар һәмин ләзкиләри өзү илә Петербурга апармышды. Онларын ичиндә Һәнифә ханымын атасы да вар имиш. Петербургдан гайытдыгдан сонра рус мәдәнийәтилә таныш олмуш ата гызыны гоһумларындан кизли Тифлисе апармыш вә һәмин института дүзәлтдикдән бир нечә ай сонра гәфләтән вәфат әтмишдир. Гоһумлары илә һәр һансы әлагәсини итирмиш кимсәсиз гыз илләр узуну институтдан вә ән чоһу Тифлиسدән кәнара чыхмаяраг охумушдур.

Директор Һәнифә ханымын ирадә вә әхлагыны хейли тәрифләдикдән сонра Һәсэнбәйи бурахылыш мүнәсибәтилә кечириләчәк балоя дәвәт әтди. О ке-

чә балонун мөһтәшәм мусиги сәдалары алтында, чилчыраглы салонда Һәсәнбәй Һәнифә ханымла таныш олду. Онлар хошбәхт идиләр. Онларын көзләриндә севинч улдузу доғмушду. Онлар русча данышыр вә бир-бирини баша дүшүрдүләр. Һәсәнбәй Һәнифә ханымый һәята нечә бахдығыны өйрәнмишди. Һәнифә ханымын ән йүксәк арзусу—охудуғу китабларын мүсбәт гәһрәманлары кими халга хидмәт көстәрмәк иди. Һәсәнбәй бу арзунун инсандан нә гәдәр фәдакарлыг тәләб этдийини, мүбаризә йолунун нә гәдәр долашыг, чәтин, эзаблы олдуғуну сөйләди. Һәнифә ханым хәфиф бир тәбәссүмлә:

— Сиз мәни горхутмаг истәйирсиниз,—деди,—һалбуки мәним һеч тәгдирә дә әһтиячым йохдур. Мән башга чүр һәят, наз-не'мәт ичәрисиндә кечән мән'насыз вә сәмәрәсиз һәят тәсәввүр әтмирәм.

Һәсәнбәй дәрин миннәтдарлыг ифадә едән бахышлары илә Һәнифә ханыма бахды:

— Элә исә бизим йолумуз бирдир,—деди.

...Онлар Бакыя кәлдиләр. Һәнифә ханым деди-годулара вә һәдәләрә бахмаяраг бурада чадрасыз, ачыг кәзирди. Һәр ишин башланғычы чәтиндир. Һәнифә ханым исә азәрбайчанлы гадынлар ичәрисиндә һәр иши тәк башламалы иди. О, Бакыя кәлдийи күндән гызғын фәалийәтә башлады. Һәсәнбәйин охутдуғу йохсул шакирдләр онун симасында өз доғма аналарыны тапдылар.

Бир ил сонра онларын гызы олду. Пәри Һәсәнбәйин илки иди. Лакин аиләдәки севинч ону шакирдләриндән, кимсәсиз ушагларын мүгәддәрәти һаггында ағыр дүшүнчәләрдән айыра билмирди. Икинчи ил чәмийәти-хейрийә үзәләри бу ушагларын яшайышы вә тәһсилә үчүн бир гәпик пул көндәрмәдиләр. Һәсәнбәй хейли фикирләшди, мадди имканларыны өлчүб-бичди. Ушаглары охуюб гуртармамыш кери көндәрмәк, әлмин зирвәләринә галхан кәнчләри енидән о чәһаләт батаглығына итәләмәк Һәсәнбәй үчүн өлүмдән бетәр иди. О, чәмийәт

үзвәләринә енә бир-бир мәктүб язды. Чаваб алмады. Һәһайәт ушагларын бу илки яшайыш вә тәһсилини өз бойнуна, өз һесабына көтүрдү. Бу барәдә шакирдләрә һеч бир шей демәди.

Бир ил дә кечди. Әяләт шәһәрләриндән кәлмиш шакирдләрин хейринә һеч кәс пул көндәрмәди. Һәсәнбәйин мадди вәзийәти яхшы дейилди. О һисс әдирди ки, дәрс илинин өввәлиндә олмаса да, ортасында шакирдләри кери гайтармаға мәчбур олачагдыр. Она көрә үрәк-дирәк вә өйүд-нәсиһәт вердикдән, йолларыны әрзаг вә пул илә тә'мин этдикдән сонра Һәсәнбәй шакирдләри өз ерләринә көндәрди. Айрылыркән доғма огул гәдәр истәдийи шакирдләрә һәйәчанла деди:

— Фикир әтмәйин. Демәйин ки, ахырадәк охуя билмәдик. Әлм элә бөйүк гүввәдир ки, онун бир парчасы илә дә чох ишләр көрмәк олар. Чәмааты баша салын, әлм тәһсил әтмәйин фәйдасыны гандырын.

Шакирдләрин гайытмасы Һәсәнбәйә олдуғча ағыр тә'сир бағышлады. О бу һадисәни өз шәхси һәятынын фәһиәси кими, шәхси мәғлубийәти кими гиймәтләндирирди. Һәр шейдән дәһшәтли о иди ки, чәмийәти-хейрийә өз-өзүнә бағланыр, мәһв олуб кедирди. Һәсәнбәй дүз бир ил бу чәмийәти өз һесабына, ялныз рәсми олараг кағыз үзәриндә яшатды. Дүз бир ил Һәсәнбәй умудсуз хәстәнин башы үзәриндә кешик чәкди, она ничат вермәк үчүн гаһыны, чаныны вә варыны әсиркәмәди. Инди бунлар һамысы пуч олмуш, умудлар боша чыхмышды, чәмийәти-хейрийә артыг йох иди.

Һәсәнбәй даима фикирли вә гаһгабаглы иди. Һәтта синифдә дәрс дейиркән, эвдә көрпә Пәрини гучағына алыб кәздириркән дә үзү кулмүр, көзләри севинч анларында олдуғу кими нур сачыб парламырды.

Һәнифә ханым билирди ки, онун фикрини дағытмаг үчүн Москва хәтирәләрини чәвләндирмаг ки-

файәгдир. Соловьовадан кәлән мәктублар дәфәләр-
лә Һәнифә ханымын элине кечмишди. Лакин һәят
йолдашындан инчимәк үчүн Һәнифә ханымын һеч
бир әсасы йох иди. О, мәсләк достлары арасында
ән йүксәк мәнәббәти дә гануни вә тәбии һесап
әдирди. Москва һаггында сөһбәтләр һәр дәфә Һә-
сәнбәйи руһландырырды. Плешеевин дәрнәйиндәки
гызғын мүбәһисәләр, Соловьовун эвиндәки ширин
сөһбәтләр, сайсыз-һесабыз китаблар ядына дүшүр-
дү. Кертсенин «Колокол» мәчмуәси көзләриндән
чәкилмирди. Чәмийәти-хейрийә дағылдыгдан сон-
ра Һәсәнбәй бу мәчмуә һаггында даһа чох фикир-
ләширди.

Бир дәфә кечә Һәнифә ханым язы масасынын
далында көзләрини юмуб бәрк фикрә кетмиш әринә
яһынлашды. Она элә кәлди ки, Һәсәнбәй ишләдийи
ердә йорғунлугдан юхуя кетмишдир. Сакит әйилиб
Һәсәнбәйин яздығыны охумаға башлады. Һәсәнбәй
көзләрини ачыб йорғун-йорғун күлүмсәди:

— Оху,— дейә пычылдады.

Чәһаләт вә наданлыгдан, чәмийәти-хейрийә-
нин бағланмасындан шикайәт әтдикдән сонра Һә-
сәнбәй үрәк янғысы илә язмышды:

«Нә гайырмалы? Һәр кәси чағырырам кәлмир, кәс-
тәрирәм көрмүр, дейирәм әшитмир. Ахырда көрдүм ки,
онлары һарайлайыб чағырмагдан башга бир гейри әләч
йохдур. Олмаз ки, мәнним сөзләрим ишидәлләрдән һеч
бир ганан олмасын, нечә ки, бир булағын суюнун алтына
нә гәдәр бәрк даш гойсаг, бир нечә илдән сонра о, су
төкүлмәкдән, о бәрк даш мүрурла әрийиб дешилир. Һә-
белә сәз дә, әләлхүсус доғру сөз мүрурла ганмазын
башыны дешиб онун бейниә әсәр әдир. Гәзет чыхар-
магдан бир гейри әләчым йохдур ки, кағзын үстә
язылмыш доғру сәзләр гапы-пәнчәрәләрдән о иман мән-
зилләринә чата билсин. Ахырда о сәдд ки, суюн га-
бағыны кәсмишди вә сую ахмаға гоймурду, рәхнә тапар
вә су мүрур илә сәдди учуруб апарар. Сонра дүшмәнин
дүшмәнлийи, достун достлугу вә дост кәстәрән доғру
йолун доғрулуғу ашкар олар»¹.

¹ «Һәят» гәзети, 1905-чи ил, № 115.

Һәнифә ханым бу сөзләри диггәтлә охуюб әринә
бахды. Һәсәнбәйин көзләриндәки йорғунлуг вә юху-
сузлугдан әсәр белә галмамышды. Онларда ени бир-
умуд чырағы янырды.

— Баша дүшдүнмү, әзизим? Мән гәзет чап әтмә-
йә башлаячагам. Гейри чыхыш йолу йохдур. Ана
лилиндә гәзет лазымдыр. Кертсенин «Колокол» у-
кими.

Һәнифә ханым тәәччүблә сорушду:

— Ичазә верәрләрми?

— Чалышарыг. Гәзет чамааты мәктәбдән вә те-
атрдан тез оядар.

«ӘКИНЧИ»

Һәлә 70-чи илләрин әввәлиндә Бақы кимназия-
сынын мүәллими Христиан Сенк «Бақы хәбәрләри»
адлы рус дилиндә бир гәзет чыхармаг вә һәмин гә-
зетдә Азәрбайчан шөбәси ачмаг истәмишди. Сенк
Гафгаз чанишининин баш идарәсинә көндәрдийи
19 март 1870-чи ил тарихли әризәдә язмышды:

«Кечән феврал айынын 25-и тарихли әризәмлә көн-
дәрдийим програма әләвә олараг ашағыдакы шөбәси дә-
дахил әтмәйә ичазә вермәнизи зати-алиләриниздән ачи-
занә ричә әдирәм: татар әһалиси арасында гираәтә
олан марағын артдығыны нәзәрә алараг татар дилиндә
мәгаләләр шөбәси... бу мәгаләләр бизим татарлары
марагландыра билән вә онларын баша дүшәчәйи мәсә-
ләләрә даир олараг һаман гәзетин рус мәтниндән тәр-
чүмә әдиләчәкдир»¹.

Сенк чанишин идарәсинин вә сензуранын маниә-
ләринә үстүн кәлә билмәйиб өз тәшәббүсүндән әл
чәкмәли олду. Һәсәнбәй бу дөврдә артыг Бақыда
яшадығы вә кимназияда дәрәс дедийи үчүн, шүбһә-
сиз, Христиан-Сенкин тәшәббүсүндән хәбәрдар иди.

¹ Мирзә Ибраһимов, «Бөйүк демократ», Азәрнәшр,
1939-чу ил, сәһ. 64.

Бәлкә дә Сенки бу фикрә салаң вә рус мәтниндән Азәрбайчан дилинә тәрчүмәни өһдәсинә көтүрән һәсәнбәй өзү олмушдур. Һәр һалда Сенкин мәғлу-бийәтиндән чәми үч ил сонра, йә'ни 1873-чү илдә Һәсәнбәй Азәрбайчан гәзети уғрунда гәт'и мүбаризә апармаға башлады. Һәсәнбәйин биринчи мүрачиәти-нә рәдд чавабы верилди. Чар һөкүмәти ерли халгын ана дилиндә мätбуат яратмасына йол вермәк истә-мирди. Бу онун милли мүстәмләкә сиясәтинә көкүн-дән зидд бир һәрәкәт олдуғу кими ерли мүлкәдар вә капиталистләрин дә мәнәфеинә уйғун дейилди. Чәһаләт ичәрсиндә яшаян халгы истисмар әтмәк даһа асан иди. Она көрә Һәсәнбәйин икинчи мүра-чиәтиндән сонра Бакы губернаторунун, Гафгаз ча-нишининин вә Гафгаз сензура комитәсинин арасын-да узун-узун язышма башланды. Бир нәфәр маариф-пәрвәрин тәшәббүсү чар мә'мурлары арасына там бир чахнашма салмышды.

1873-чү илин июл айында Гафгаз чанишининин баш идарәси Гафгаз сензура идарәсинә көндәрдийи мәктубда языр:

«Бакы реал кимназиясынын мүәллими... Һәсәнбәй Мәликов Бакы губернаторуна мүрачиәт әдәрәк бу пл сентябрын 1-дән Бакыда татар дилиндә «Әкинчи» адлы гәзет нәшр олунмасы үчүн биздән ичазә алынмасыны хаһиш әтмишдир... Гәзетин йохланмасыны губернаторун идарәсиндә ишләйиб татар дили илә таныш олан мә'мурлардан биринә тапшырмаг олар».

Гафгаз сензура комитәси август айында һәмин мәктуба көндәрдийи чавабда бөйүк никәрәнчылы-ғыны ифадә әдир. Сензура комитәси горхур ки, Һә-сәнбәйин гәзети «Молада олан сияси көрүшләр»лә долдурулсун. Һәсәнбәй гәзетин програмында көс-тәрмишли ки, һәр нөмрәдә ерли әһтияч вә тәләбаты ишыгландыран хүсуси баш мәгаләләр чап олуна-чагдыр. Сензура «Баш мәгалә» сөзүндән дә горхур; чүнки адәтән баш мәгаләдә ичтимаи-сияси мәсәлә-

ләрә дә тохунулур. Чанишин идарәсинә вердийи чавабда сензура комитәси языр:

«Арзу әдилир ки, әлми мәгаләләр яһныз әһалинин мәһшәтинин иғтисади вә ән яһын мүлки мәсәләләринә аид олсун вә молада олан сияси көрүшләрлә яһуд мүа-сир һәятын бүтүн гурулушуну мүзакирә әтмәк чәһдлә-рилә долдурулмасын. Яһныз ерли әһтияч вә тәләбләрә һәср олунмуш баш мәгаләләр ады алтында чәнаб Мәли-ковун нә дүшүндүйүнү билмәдийимиз үчүн гәзетин бүтүн програмы һаггында гәт'и рә'й сөйләмәкдә чәтинлик чәкирик. Бизә белә кәлир ки, нәзәрдә тутулан бу чүр баш мәгаләләри ики шө'бәдән бириндә, хүсусилә әлми шө'бәдә ерләшдирмәк оларды. Әһтимал ки, әлми шө'ба ады алтында чәнаб нәшрийәтчы тәкчә тәбийийәт әлмлә-ринә аид мәгаләләри дейил, ичтимаи һәята яһын олан башга әлмләрә аид мәгаләләри дә нәзәрдә тутур».

Бу мәктубдан дүз бир ил кечдикдән сонра, йә'-ни 1874-чү ил августун 22-дә Гафгаз сензура коми-тәси тәзәдән хүсуси мәктубла Бакы губернатору васитәсилә нәшрийәтчыя мүрачиәт әдиб баш мәга-ләдә нәзәрдә тутдуғу «ерли әһтияч вә тәләбләрини» нәдән ибарәт олдуғуну сорушур.

Һәсәнбәй сензура комитәсинә чаваб верәрәк языр ки, баш мәгалә бүтүн мәдәни өлкәләрин ән ади гәзетләриндә белә олур вә она көрә баш мәгаләсиз өтүшә билмәйәчәкдир. Ерли әһтияч вә тәләбләр ады алтында о, чәһаләт вә наданлығы, диләнчилийи вә ачлығы арадан галдырмаг үчүн тәдбир, төкмәйи, йол вә чарә ахтармағы нәзәрдә тутур.

Сензура бунунла раһат олмур. О тәләб әдир ки, гәзетин баш мәгаләси һәр нөмрәнин чап олунмасы-на 20 күн галмыш һазырланыб Тифлисә көндә-рилсин. Нәһайәт Гафгаз чанишининин баш идарәси лап архайын олмаг үчүн Гафгаз сензура комитәсинә языр:

«Әкинчи» гәзетинин сензура олунмасы Бакы гу-бернаторунун сәрәнчамы илә, онун билаваситә нәзарәти

вә мәс'улийәти алтында там ә'тибарлы вә инанылмыш шөхсә тапшырылсын».

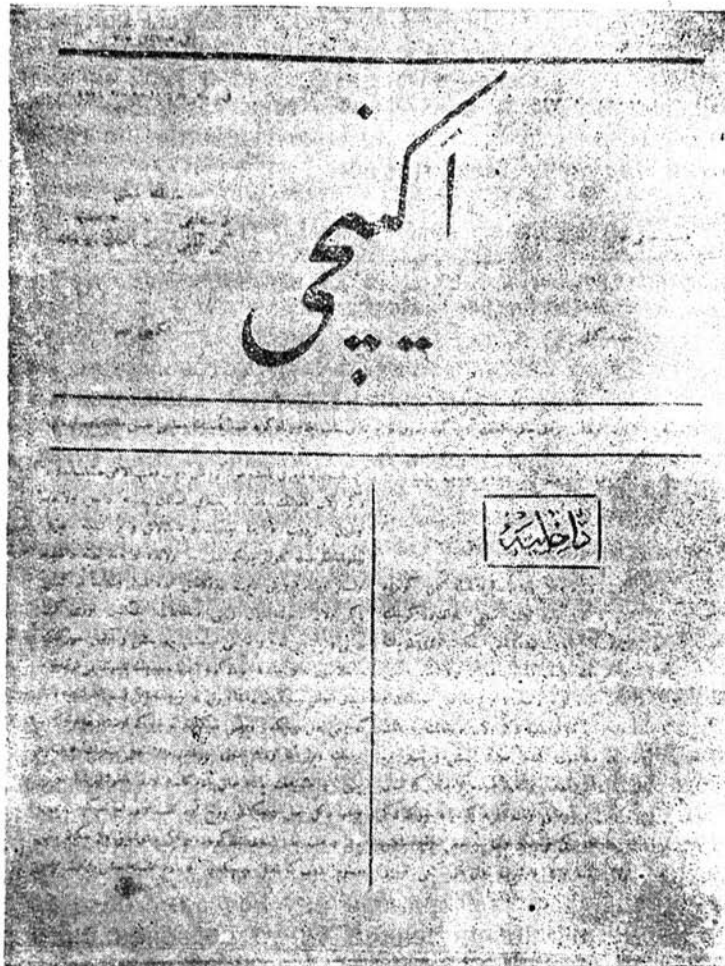
Бүтүн бу язышмалар вә сүрүндүрмә Һәсәнбәйи чох инчидирди. Мирзә Фәтәли Ахундова мәктубунда Һәсәнбәйи язырды:

«Сиз мәним чап олунмасы нәзәрдә тутулан гәзетинин әмәкдашы олмаг истәйирсиниз. Сизә тәшәккүр әдирәм. Лакин бәдбәхтликдән мән һәлә индийәдәк ичазә алмамышам. Сизин барон нә фикирләшир, билмирәм, анчаг мәнә элә кәлир ки, о, гәзетә пис мүнәсибәт бәсләйир. Хүләсә, кәлин фала бахмаяг, нә олачагыны көрәрик. Әлбәттә гәзетин нәшр олунмасы һаггында ә'ланы сизә дә көндәрәчәк вә ханиш әдәчәйәм ки, онун йыйлмасына ярдым көстәрәсиниз».

Ичазәнин кечикмәси, айлар вә илләрлә сүрүндүрмәйә салынмасы Һәсәнбәйи һәйәчана кәтирсә дә руһдан салмырды. О билирди ки, халгы бир мәгалә яхуд бир-ики п'ес илә оятмаг олмаз. Ону мүнтәзәм вә ардычылы сурәтдә өйрәтмәк, инандырмаг, йорулмадан сәсләмәк лазымдыр. Буну исә анчаг гәзет вәситәсилә этмәк мүмкүн иди. Енә һәммин мәктубда Һәсәнбәйи, Мирзә Фәтәли Ахундова язырды:

«Зәни әтмәйин ки, халг маарифинә балача бир мәгалә яхуд п'ес илә наил олмаг мүмкүндүр. Хейр, бунун әзийәти сиз фикирләшдийиниздән чох чохдур! Бунун үчүн бир нәфәрин, һәтта оларча рәһбәрин һәяты вә әмәйи азыр. Бәлкә сизи бир суал даяндырыр ки, нә үчүн башгасы йох, мәнз сиз, өзү дә мүфтә зәһмәт чәкмәлисиз, һалбуки «саг ол» әшитмәйә дә умуд йохдур. Әкәр беләдирсә мән буну баша салмагы лазым көрүрәм ки, сәһбәт халга, маарифә мәнәббәт һаггында кәдән заман белә суал артыг вә ерсиздир... Өз һәятыны халгын... маарифләнмәсинә һәср әдән адамы белә фикирләр даяндырмамалыдыр, о мұкафатыны өз варлығында тапыр, о өз виңданыны тәмизләйир».

Һәсәнбәйи белә фикирләр бир ан даяндыра билмирди. Мәғлубийәт вә мүвәффәгийәтсизлик онун инадыны даһа да артырыр, ирадәсини даһа да мөһкәмләдирди. Буну көстәрмәк кифайәтдир ки, гәзетин интизарыны чәкдийи о кәркин күнләрдә дә һә-

сәнбэй маарифи йорулмадан тэблиг эдир, азэрбайчанлы ушагларыны мэктебэ чагырыр, илк тэмэл дашыны гојдуғу театр мэдэниййэтини даһа да инкишаф этдиррди. Лакин онун эсас гайғысы һөкүмәтдән ичазэ кэләнэдэк гәзетин нәшри үчүн лазым олан аваданлығы һазырламаг иди. Һәсәнбэй 1905-чи илдә яздығы «Русияда эввәлминчи түрк гәзетәси» сәрләвһәли мәгаләсиндә бу һазырлыг ишинин нә гәдәр чәтин олдуғуну тәсвир эдир:

«Бәс гәзетәни нечә чыхардым? Пул йох, язчы йолдаш йох, чапхана йох, һуруфат йох, әмәлә йох, бирники йүздән артыг охуян да олмаячаг, дөвләтдән изналмаг да ки, бир бәладыр»¹.

Һәсәнбэй гәзет чыхармаг үчүн мәтбәә ишини өйрәнмәйә башлады. Русия вә харичи өлкәләрә мәктуб языб мәтбәәйә лазым олан машын вә аваданлығын сияһысыны истәди. Әски әлифба илә мәтбәә һуруфаты тапмаг үчүн хейли әзиййәт чәкди.

Нәһайәт һөкүмәтдән ичазэ кәлди. Техники һазырлыг да гуртарды. Һәсәнбэй хүсуси бир һәвәс вә илһамла гәзетин илк мәгаләләрини языб һазырлады. Биринчи нөмрәнин йығылмасы хейли чәкди. Һуруфат чатмадығы үчүн бир гәзети бир нечә дәфә йыгмаг лазым кәлирди. Һәсәнбэй, Минасов адлы бир мүрәттиб тапмышды. Чидди хәта кетмәсин дейә Минасовун янындан чәкилмирди. Онун шакирдләри дә чапханадан чыхмаг истәмир, әлләриндән кәлән көмәйи әсиркәмирдиләр. Һәнифә ханым дәфәләрлә мәтбәәйә кәлмиш вә ялыз Һәсәнбәйин хаһишилә эвә, ушагларын янына гайытмышды. Һәсәнбэй олдугча һәйәчанлы иди, бә'зән әсәбиләшир вә сәсини дә учалдырды. Шакирдләри ону һеч вахт белә әсәби көрмәмишдиләр. Һәркаһ бунун сәбәбини билмәсәйдиләр тәәччүб эдәрдиләр. Һәсәнбэй техники чә-

тинликләрә көрә биринчи гәзетин йөндәмсиз чыхмасындан горхурду.

1875-чи ил июлун 22-дә «Әкинчи» гәзетинин биринчи нөмрәси чапдан чыхды.

Һәсәнбэй мәтбәә рәнки гохан биринчи гәзети гуршун ләвһәдән көтүрүб она вурғун кими бир нечә дәгигә динмәз-сөйләмәз тамаша этди. Шакирдләр ону дөврәйә алмышдылар. Һеч кәс данышмырды. Һәсәнбэй башыпы галдыранда онун көзләринин севинч яшлары илә долдуғуну көрдүләр. Бу күн онун һәятында ән хошбәхт күн иди. Бу күн тәкчә Һәсәнбәйин бөйүк аиләси—арвады вә шакирдләри үчүн дейил, бүтүн мүтәрәгги адамлар, габагчылы азэрбайчанлылар үчүн тәнтәнәли бир байрам олду. Һәсәнбәйә бир чох тәбрик мәктублары кәлди. Гәзет ону интизарла көзләйәнләр үчүн күнәш кими доғду, онун кәлиши илә горхуя дүшәнләрин башында исә илдырым кими чыхды.

Гәзетин биринчи сәһифәсиндә «Бадкубә кимназиясынын мүәллимәи Һәсәнбэй Мәликов Зәрдаби тәрәфиндән чап әдилир» сөзләри язылмышды. Баш мәгалә биринчи нөмрәдән башлаяраг ахырадәк «Дахилийә» сәрләвһәси алтында чап олунурду. «Әкин вә зираәт хәбәрләри»нә һәр нөмрәдә кениш ер верилрди. Мүртәчәләрин һай-күйүнә, мәсчидләрдә Һәсәнбәйә лә'нәт яғдыран, ону русмәаб вә кафир адландыран моллаларын фитнә-фәсадларына бахмаяраг гәзетин икинчи нөмрәси дә чапа һазырланырды.

Нөвбәти нөмрәйә мәгаләләр һазырламаг Һәсәнбәйә мәнәви зөвг верирди. О һеч бир заман өзүнү мәнәви чәһәтдән бу гәдәр тә'мин олунмуш һисс әтмәмишди. Илләрдән бәри үрәйини һәйәчана кәтирән, бейнини кәмирән бир чох фикирләри о, илк дәфә ачыг вә өртүлү шәкилдә ифадә эдир, өз үрәк сөзләрини хейли пәрдәләнмиш шәкилдә олса да халга дейирди. Гәзет онун үчүн бөйүк бир трибуна иди. Бу трибунадан халга мүрачиәт әтмәк онун нәзәрин-

¹ «Һәят» гәзети, 1905-чи ил, № 129.

дә ән бөйүк сәәдәт иди. Һәсәнбәй халгын гәлбинә вә шуруна йол ачмаг үчүн мүмкүн гәдәр садә вә айдын бир дилдә язырды. Мүртәчә адамлар онун дилинә «тәрәкәмә дили» дейәрәк додагларыны бүзүрдүләр. Һәр ердә ибадәт дили, фарс вә әрәб лисаны һөкм сүрдүйү заман, мәдрәсәләрдә Сә'ди вә Һәфиз кечилдийи заман «Әкинчи»нин дили халгдан узаг дүшмүш адамлара башга чүр көрүнә билмәздн. Һәсәнбәй белә адамлар үчүн язмыр вә онларын көһнә зөвгүнә уйғунлашмаг ичтәмирди. О һәнкн садә дилдә языр, һәтта бир чох мүрәккәб истилаһлары ади халг сөзләрилә әвәз эдирди.

Һәсәнбәй өз мәгаләләриндә халга мүрачият эдиркән өзүнү элдән айырмыр, билик вә мәдәниййәт әтибарилә йүксәкдә дурдугуну көстәрмәйә чалышмырды. Чамаатын авамлығындан данышдыгда о «авамлығымыз» языр, элин дәрдини өз дәрди билдирди.

Мәгаләләриндән бириндә Һәсәнбәй «һәр вилайәтин гәзети о вилайәтин айнасы олмалыдыр» дейә мәтбуатын ичтимаи характерини көстәрир. О, мүхбирләрдән халг һәятына яхын олмағы, мәнасыз бошбоғазлыға уймайыб халгын һәятындан язмағы тәләб эдир, дәбдәбәли ифадә үсулуну, сүн'и ибарә илә данышмағы тәнгид атәшинә тутур:

«Бизләрдә ибарә илә данышмаг адәт олдуғундан мәктубат көндәрәнләримизин чоһу сә'й эдир ки, камаллы сөз язсын вә ихбарат язмағы әйб билир. Мәсәлән: Загатаһа шәһәриндә олан янғу, Ирәванда вә Чавадда олан сел вә гейрә барәдә язмырлар, амма язырлар ки, имам Чәфәр вахтында телеграф вар иди»¹.

«Әкинчи» гәзетинин мүхтәлиф нөмрәләрини диггәтлә охудугда онун марағлы бир хүсусиййәти өзөзүнә айдын олур: Һәсәнбәй бир чох мәгаләләри

олдугча садә вә тәһлүкәсиз мәсәләләрдән башлайыр. Охучуя элә кәлир ки, мүәллиф ади һәят вә мәишәт мәсәләләриндән бәһс эдир. Лакин мәгаләнин соһнуна яхын усталыгла пәрдәләнмиш ичтимаи-сияси бир фикир ифадә олунур. Халгын ағыр мәишәтини тәсвир эдән Һәсәнбәй кениш ичтимаи үмумиләшдирмә васитәсилә сәрт вә кәскин нәтичәләр чыхарыр. «Әкинчи»нин 1875-чи ил 9-чу нөмрәсиндә, «Дахилий-йә» сәрләвһәли баш мәгаләдә Һәсәнбәй рус кәндләриндә янғын әлейһинә сығорта ишләриндән бәһс эдиб ағач вә гарғы әвләрдә яшаян, дәһшәтли янғынлар нәтичәсиндә юрдуз-ювасыз галан Азәрбайҗан кәндлиләринин ағыр вәзийәтини көстәрир вә мәгаләни көзләнмәдән бу сөзләрлә гуртарыр:

«Биз корлуг чәкмәйә элә адәт әтмишк ки, бир кәндимиз тамам янанда да языб еринә мә'лум әтмирик. Һәтта зәрәр дәйән кәсләримиз дә «яндым» сәдасы вермир. Әлһәг бизим дирлийимизә тамаша эдән кәрәк тәәччүб әтсин ки, бу гәдәр корлуг чәкмәкдән нә үз бу чағачан тәләф олмамышыг!».

Икигәт зүлм алтында яшаян халгын фәчиәсини о заман бундан даһа кәскин тәсвир әтмәк мүмкүн дейилди. Янғын мәсәләси бурада ялныз әсас фикри ифадә әтмәк үчүн усталыгла истифадә олунмуш бир бәһанәдир. Мәгаләдә әсас мәсәлә халгын корлуг ичиндә яшамасыны, дири-дири янмасыны көстәрмәк, онда әтираз һисси оятмагдыр.

«Әлми хәбәрләр» сәрләвһәси илә чыхмыш мәгаләсиндә (1877-чи ил, № 15) Һәсәнбәй о заманкы чәмиййәтин гадир инсаны һәр шейдән—сөз вә һәрәкәт азадлығындан мәһрум әтдийини көстәрмәк, зүлм вә истисмара гаршы әтираз сәсини учалтмаг үчүн адамларла һейванларын һәятыны куя әлми мүсаһибә шәклиндә мүгайисә эдир. Һәсәнбәй языр:

«Бу төвр илә әгл саһиб вә дүняны тәсәррүф әтмәйә гадир олан инсанын чоһу дүнянын маликлийиндән узаг олуб бә'зи һейванын зиндәканына һәсрәт чәкир. Һәгигәт инсанын чоһунун зиндәканы бә'зи һейванларын

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 15.

синдәканындан яхшы дейил... Инсан ган-гәр төкүб га-
заңдыгыны авамлыгы чәһәтиндән өз әлилә өзүндә
күчлүләрә вериб онун дәхи артыг тавана олмагына бәне
олур. Инсан нәинки өзү истәдийини эдә билмир, һәтта...
өз хәһишилә даныша да билмир... Инсанын әгли мәһә
таваналар үчүн ишләйир. Әлбәттә, тавана касыбла бәдә
рәфтар әдир ки, онун өзү үчүн яхшы олсун».

Бә'зән Һәсәнбәй сензуранын бурахмадыгы мек-
тублара элә чаваб языр ки, охучулар һәммин мектуб-
да нәдән сөһбәт кетдийини баша дүшмәклә бәрәбәр
редакторун өз кәскин фикрини дә дәрк әдирләр. Вә-
килләрин өзбашыналығындан, халгы гарәт әтмәлә-
риндән шикәйтләнән адамлара чаваб верәрәк Һә-
сәнбәй языр:

«Бу кағызы язанлар элә билирләр ки, гейри ерләрдә
һалва ейрләр. Сиз истәйән вәкили Русийәнин пайтах-
тында да тапмаг олмас!»

Өз-өзүнә айдындыр ки, чар сензурасы шәраитин-
дә бу сөзләр бөйүк чәсарәтлә язылмышдыр. Һәсән-
бәй долайы йол илә ялныз Гафгазда дейил, бүтүн
Русия империясында ичтимаи әдаләтсизлийин һөкм
сүрдүйүнү кәстәрир.

Чар һөкүмәтинин милли мүстәмләкә сиясәтинин
ифша әдән Һәсәнбәй габагчыл рус халгыны вә онун
мүтәрәгги мэдәнийәтини чаризмдән айырыр, «Әкин-
чи» гәзетинин сәһифәләриндә рус мэдәнийәтинин
йорулмаз тәблиғатчысы кими чыхыш әдирди. «Әкин-
чи» гәзетиндә мүнтәзәм олараг рус мэдәнийәтинә
вә рус маарифинә дәир мәгаләләр чап олунур, рус
дилини өйрәнмәйин әлми вә әмәли әһәмийәти изаһ
әдилирди. Гәзетин Петербург мүхбири Адыкөзәллә-
дә (Жоранә) өз мәгаләләриндә пайтахтын һөркәмли
мэдәнийәт очагларыны тәсвири әдирди. Һәсәнбәй
өзү «Әкин вә зираәт хәбәрләри» сәрләһәсилә чап
олунан мәгаләләр силсиләсиндә дә рус кәнд-тәсәр-
рүфат әлминин мүтәрәгги тәчрүбәсини яймаға чалы-
шыр. Һәсәнбәй мичуринчилийин вәтәни олан Русия-
дан мисаллар кәтирәрәк әкин еринин хасийәтинин

дәйишдирмәк мәсәләсини ирәл сүрүр, гураглыг әлей-
тинә мүбаризәдә мещә салмагын нә гәдәр файдалы
әлдуғуну кәстәрир. Һәсәнбәйин вә Мирзә Фәтәли
Ахундовун яхын досту олан, рус дилини камил би-
лән Мирзә Һәсән Әлгәдари «Әкинчи» сәһифәләриндә
русларын Чәнуби Табасаран әһалисинә кәстәрдик-
ләри мэдәни тә'сирдән бәһс әдәрәк языр:

«Бураларын әһалиси русларла ихтилат-тәбин әдиб
онларын тәмиз мәнзилләрини, тәам, либасларыны көрүб
өзләри башладылар яхшы имарәтләр тә'мир әтмәйә, тә-
миз либаслар кейиб... зөвг вә сәфая мәшғул олмаға».

Һәсәнбәй билирди ки, чар һөкүмәтинин милли
мүстәмләкә әсарәтинә бахмаяраг Шимали Азәрбай-
чан мәнз Русия илә бирләшдийи үчүн Яхын Шәрг өл-
кәләриндән мүгайисә әдилмәз дәрәчәдә ирәли кет-
мишдир. Һәсәнбәй билирди ки, Шимали Азәрбайчан-
да маариф нә гәдәр зәиф олса, чәһаләт нә гәдәр
күчлү һөкм сүрсә дә Яхын Шәрг өлкәләриндә вәзий-
йәт мүгайисә әдилмәз дәрәчәдә пис вә ағырдыр.
Она көрә Һәсәнбәй «Әкинчи» гәзетиндә шәрг истиб-
дадыны, Түркийә вә Иран мүртәчеләрини, Инкил-
тәрә империализминин ән гәддар мүстәмләкә сиясә-
тини амансыз ифша әдирди. Һәсәнбәй Түркийә ма-
арифини кәскин тәнгид әтәшинә тутараг язырды:

«Ол мектәбханаларда анчаг кишиләр охуюр, үнас
тайфасы әлмдән бихәбәрди... Ушаг 7—8 яшына кә-
лиңчә она ана тәрбийәт әдир. Она бинаән үнас тайфасы
тәрбийәсиз галдыгындан османлы дөвләтинин кишиләрә
әлм өйрәтмәйиндән о гәдәр нәф олмайыр»¹.

Башга бир мәгаләсиндә Һәсәнбәй мүртәчә
Иран гәзетинин халга һеч бир шей вермәдийини кәс-
тәрәрәк языр:

«Доғрудур, Теһранда бир нечә иллир ки, «Рузна-
мейи-Иран» чап олунур, амма ондан һеч кимсәйә нәф
йохдур, буна көрә она гәзетә демәк олмаз»².

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 13.

² «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 14.

«Экинчинин 1876-чы ил 16-чы нөмрөсүндө «Хейр-хали-Иран» имзасы илэ чыкыш эдөн бир нөфөр Иранда гоюлан тээ ганунлары, өлкөдө һөкм сүрөн чөһаләт вә изданлығы тәнгид эдөрөк языр: «Иран үчүн гоюдан гөванди-чәдидәнин (ени ганунун) әввәлинци фәсли кәрәк халга элм өйрәтмәк олайды».

«Һарайчы гардаш» имзасы илэ чап олунмуш мәгаләдә мүәллиф Инкилтерә мүстәмләкәчиләринин һиндистандакы йыртычы ағалығыны тәсвир эдир вә бунун сәбәбини һиндлиләрин элмсизлиһиндә көрүр:

«Һиндистанын 60 миллион мүсәлманы бир нечә йүз инкилис әлиндә кирифтәр олуб онлар үчүн сағмал инәк тәки олмағы мөкәр элмсизлиһкдән дейил?»¹.

Һәсәнбәй мүлкәдар-капиталист гурулушунун зиддийәтләрини көстәрдийинә бахмаяраг бу зиддийәтләрин барышмаз олдуғуну вә үмумийәтлә чөмийәтин инкишаф ганунларыны билмирди. Һәсәнбәй һәлә дә варлы синифләрлә әмәкчи синифләр арасында иттифаг яратмағын мүмкүн олдуғуну дүшүнәрәк язырды:

«Бизим мәшриг земининин Аврөпа әһлиндән кери галмағына бир үмдә сәбәб будур ки, тавана (дөвләтли) вә касыбларын арасында... иттифаг йохдур»².

Һәсәнбәй капиталист мүнасибәтләринин инкишафы илэ әлагәдар олараг чүрүк феодал-патриархал адәт вә ән'әнәләринин тәдричән зәифләдийини, элм вә техниканын тәрәгги әтдийини көрүрдү. С бурадан белә бир нәтичә чыхарырды ки, бә'зи кәскин зиддийәтләр арадан галдырыларса, тавана илэ касыблар арасында иттифаг дүзәләрсә һәр шей өз йолуна дүшмүш олаб. Һәсәнбәйин ичтимаи-сияси көрүшләриндәки бу тарихи мөһдудийәтин көкләрини она гүввәли тә'сир көстәрмиш утопик сосялизм тә'лиминдә ахтармаг лазымдыр. Москвада тәһсил

¹ «Экинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 18.

² «Экинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 15.

алдығы заман Һәсәнбәй рус ингилабчы демократларынын сензура тәрәфиндән тәһриф әдилмәмиш өсәрләрини бөйүк чәтинликлә тапырды. Чар һөкүмәти бу өсәрләри охуянлары хүсусилә тә'ғиб эдирди. Лакин Франса утопик сосялиствәринин көрүшләрини Һәсәнбәй А. Н. Плешеевин дәрнәйиндә әтрафлы өйрәнә билмиш вә она көрә утопик сосялизм тә'сири алтына дүшмүшдү.

Һәсәнбәй чөмийәтдәки бүтүн ичтимаи әдаләтсизлийин әсас вә һәтта еканә сәбәбини халгын савадсыз, элмсиз олмасында көрүр, әһалини маарифә чағырмагла кифайәтләнирди. Һалбуки халгын савадсыз вә элмсиз олмасына сәбәб мәнз сияси гурулуш, ичтимаи әдаләтсизлик иди.

Һәсәнбәй тәбиәт һадисәләрини материалистчәсинә изаһ әтдийинә, тәбии элмләри камил билдийинә бахмаяраг динә инананлары гәзәтдән вә маарифдән горхутмамаг үчүн өзүнү диндар көстәрирди. Лакин о бә'зән мүһүм ичтимаи мәсәләләрдә (дүня элмләри вә дин «элмләри» һаггында мүбаһисәдә вә и. а.) гурандан парчалар кәтирәрәк элми-әдянла элми-әбданын эйни дәрәчәдә әһәмийәтли олдуғуну сүбүт әтмәйә чалышырды.

Һәсәнбәйин ичтимаи-сияси көрүшләриндәки бу тарихи мөһдудийәт онун бөйүк хидмәтини гәт'ийән нәзәрдән сала билмәз; чүнки Һәсәнбәй чар мүтләгийәтинин гара илләриндә ерли мүлкәдар вә капиталиствәрин, һәр нөв чөһаләтпәрәствәрин амансыз һүчумларына бахмаяраг халгын көзүнү ачмыш, ону маариф вә мөдәнийәтә чағырмышдыр.

«Экинчи» гәзети халга яхын олан, халга хидмәт эдән мүтәрәгги элмин йорулмаз тәблиғатчысы иди. Һәсәнбәй бу гәзетия сәһифәләрини аловлу бир шүарла, гызғын бир чағырышла бәзәмишди: «Бешикдән гәбр эвинәчән элм тәләб әдин!» О заман бу шүарын нә гәдәр зәрури вә мүһүм олдуғуну тәсәввүр әтмәк үчүн буну яда салмаг кифайәтдир ки, әһали

арасында «элм» сөзүндөн дөһшәтә кәлән адамлар вар иди. «С» адлы бириси «Әкинчи»йә мәктүб көндәрәрәк язмышды:

«Ол гәдәр гәзетдә элм тәһсил этмәк хусусунда язырсыныз ки, ола биләр яхын заманда халгын гәзетә охумадан рәғбәти кәсилсин».

Һәсэнбәй бу сөzlәрә үрәк янғысы илә чаваб верир. О языр:

«Либасдан тутмуш бә'зи емәли шейләрәчән харичи дөвләтләрдән кәтирдирик. Бәс нечә олур ки, бу йохсуллуғумуздан данышанда онун сәбәби элмсиз галмағымыз олдуғуну бәян этмәйәк?! Эй гардашлар, рәва дейил ки... бирчә гәзетиниз ки, «Әкинчи» олсун, сизә элф-лейлә! нағыл этсин. Бу һалда мүсәлман милләти туфана дүшмүш кәмидир ки, һәр ләпә онун бир һиссәсини апарыб гәрг әдир. Белә дә чох биһәмийәтсизлик истәйир ки, гардашларымызын гәрг олмағына баха-баха инәк ирәлидән едийи хәрәйи көйшәйән кими Рүстәм Залын нағылыны охуюб кечмишдә оланларын гүввәтинә фәхр әдәк вә өз гәрг олмағымыза әләч этмәйәк»².

Һәсэнбәй, кечмишлә яшайыб Рүстәм Зал нағылындан ирәли кетмәк истәмәйән, ата-баба әдәтләриндән айрылмаян көһнәпәрәст адамлара истәһза әдир. Халгын мүтәрәгги ән'әнәләринә һөрмәтлә янашан һәсэнбәй көһнәлмиш, чүрүк әдәтләрә вә бу әдәтләрә көйә галдыран яланчы хәлгилийә нифрәт әдир.

«Чүнки дүня һәмийәт дөвран әдир вә бу кәрдишә көрә дә инсан өз ихтиярыны дәйишдирмәлидир. Чамааты кечән зәманәнин гайдасы үзрә сахламаг мәсләһәт дейил»³.

Һәсэнбәй чәмийәти керийә чәкән чүрүк ата-баба әдәтләринә, дүня элмләрини рәдд әдән моллалара, шахсей-вахсей кими дини айинләрә, оюнбаз дәрвишләрә, яланчы мүнәччимләрә гаршы һүчума кечир.

1 «Мян бир кечә».

2 «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 7.

3 «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 1.

О, элм тәһсил этмиш чаванлары, габагчыл зиялылары өз әтрафына топламаг, чәһаләт гүввәләринә гаршы ваһид чәбһә дүзәлтмәк мәгсәдилә кәнч нәслә мүрачиәт әдир:

«Эй элм тәһсил әдән чаванларымыз! Дәғрудур, бизим вәтән гардашларымызла үнс тутмаг чәтиндир. Сизә данышдыгларынызы олар баша дүшмәйиб, әф'алынызы шәриәтә намүвафиг һесаб әдиб, сизә кәфир дейиб инчидәчәкләр... Амма иһсаф дейил ки, беш күн өмүрүн ләззәтиндән өтрү милләти, гардашларынызы атыб онлары кәр вә сәркәрдән гоһсыныз... Әз гардашларынызы әмәли-хейрә вадар әдин. Гой шүәралар сизә һәчв әтсин, моллалар лә'нәт охусун, авамлар даша бассын. Сиз милләт үчүн зәһмәт чәкирсиниз вә бишәкк кәләчәклә милләтин көзү ачыланда сизә шәһид һесаб әдиб сизә рәһмәт охуячәг»¹.

«Гой шүәралар сизә һәчв әтсин, моллалар лә'нәт охусун» дедикдә һәсэнбәй өз башына кәләнләри нәзәрдә тутурду. Көһнәпәрәстләр, диндарлар вә һәр нөв мүртәчәләр «Әкинчи» гәзетинин халга көстәрдийи тә'сирдән горхуя дүшәрәк һәсэнбәйин үстүнә һәр тәрәфдән һүчум чәкирдиләр. һәсэнбәй енә имзасыз мәктүблар алырды. Ону сөйүр, һәдәләйирдиләр. һадийүлмүзлим Гарабағи адлы мүртәчә-диндар бир шаир Шушадан «Әкинчи» гәзетинин идарәсинә көндәрдийи һәясыз бир һәчвдә язырды:

Гәзетә һәр нә данышса һаму һәдән данышыр,
Әзкәләр адына һәр нә десә бәһтап данышыр,
Ағ көйпәк² сөзүнү көр нечә һейван данышыр,
Әгли йох, мәғзи гуру, һичри доран, һәсэн...

Мүртәчә адамларын һәясыз һүчумлары һәсэнбәйә гәт'ийән тә'сир этмирди. О, һәнифә ханыма тәсәлли верәрәк дейирди:

— Гәзетин үмдә мурады мүбаһисәдир. Гәзет бейинләрә чахнашма салыбса, демәк мурадына чагыб.

1 «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 11.

2 Мәһәррәмликдә хәнчәр вуранларын кейдийи көйпәк.

Һәсэнбәй, Һадийи-Гарабағинин һәчвинә чаваб верәрәк язырды.

«Фикрим будур ки, бизим Зәрдаб кәнди илә Гарабағын сөрһәддиндә бир даш гойдуруб онун үстә эяк олуан һәчви тамам газдырым ки, кәләчәкдә бизим өвладлар о ядикара бахыб билсинләр: мән бу зәһмәт илә милләти гәфләтдән айылтмаг истәйән вахтда нечә наданлара раст кәлмишәм».

Һәчв язанлара, халғын оянмасына имкан вермәһәнләрә гаршы мүбаризәдә Һәсэнбәй тәк дейилди. Сейид Әзим Ширвани Шамахыдан өз сәсини учалдараг Һадийи-Гарабағийә даһа кәскин бир һәчвлә чаваб верди:

Хачпәрәстләр һамусу ачды көзүн дүшдү габаг,
Далда галдыг төкүлүб чәһл илә биз, ай сарсаг,
Бәс нә вахты бизә гисмәт олачаг көз ачмаг,
Әглә кәл, танрыя бах, бәсди бу гәфләт, һади!

«Әкинчи» гәзетинин идарәсинә көндәрилән бир чох мәктуб вә шеирләр халғын дәрин миннәтдарлыг һиссини ифадә эдир. Һәсэнбәйин гәзети ялныз Азәрбайчан халгына дейил, Дағыстан халгына да көмәк эдирди. Дағыстандан Һәсэнбәйә бир чох тәшәккүр мәктублары кәлирди. Ставропол кимназиясынын шакирдләриндән Мәммәд бәй Султанов язырды:

«Сизин «Әкинчи»низ нәдир? О ялныз гәзетдирми?
Хейр... О маариф хәзинәсинин гапысыны языг дағам
халғынын үзүнә ачан сәһрли бир ачардыр».¹

Дағыстанлы Һәсәнәлгәдари Мәмнун редакция көндәрдийи гәзәлдә бүтүн Дағыстан халгы адындан Һәсэнбәйә тәшәккүр эдир.

«Әкинчи» гәзетинин чыхмасы мүнәсибәтилә Сейид Әзим Ширванинин яздыгы гәзәл Һәсэнбәй үчүн хүсусилә гиймәтли иди. О, шаир достунун гәзәлини өз гәзетинин 6-чы нөмрәсиндә (1875) чап этдир-

¹ Низами адына Әдәбийят институту әлязмалары фонду. № 5553.

мишди. Гәзәлдә Сейид Әзим «Әкинчи»нин садә дилини, халгы гәфләт юхусундан оятмасыны бөйүк ифтихар вә мәнәббәтлә языр:

Мәликзадә Һәсэнбәй, арифу данайи¹ Зәрдаби,
Нәсими-субһтәк феиз олуб бу аләмә сари,
Оятды лүтф әлилә, гәфләт әһлин хаби-гәфләтдән².

Һәсэнбәйә вә «Әкинчи» гәзетинә һәср олунмуш шеирләр сырасында Мәммәдәли бәй Вәлиевин әсәри дә диггәтә лайигдир. Бу шеирдә мүүллиф «Әкинчи» адынын рәмзи мәнәсыны ачыр, гәзетини көзәл бар верәрәк гызыл тохумлар әкдийини вә мәнз буна көрә «Әкинчи» адландығыны көстәрир:

Шүбһәсиз әкдийин ахыр бичәр һәр кәс вәли,
Бу әкин һәр данәси зимниндә мин-мин нәф'и вар.
Әй гоян әлмү әдәб шәһринә бир асан бина,
Әй чәкән имлау-инша мүлкүнә мөһкәм һасар,
Яхшы мә'мур әйләдин һекмәт бинасын, мәрһабә!³

Бүтүн бу мәктублар вә шеирләр Һәсэнбәйин гәлбини ифтихар һиссилә долдуруп, ону даһа гызғын фәәлиййәтә руһландырырды. Һәсэнбәй бу мәктублары шәһрәт севдийи үчүн дейил, оянан халғын сәсими гиймәтләндирдийи үчүн сеvir, әзизләйир вә горюрдү.

Лакин бу хош сәсләрлә бәрәбәр мәсчидләрдән, ахунд вә моллаларын әвләриндән, мейханалардан вә жандарм идарәсиндән үрәкбуландырычы улашма сәси дә кәлирди. Иртича көпәкләри сәсәсә вериб һүрүшүр, габагчыл адамларын сәсини боғмаға чалышырдылар.

Мә'мурлардан бири Һәсэнбәйин үзүнә белә демишди:

— Биздән олсайды сәнин башындан аяғына гә-

¹ Д а н а й и—алим.

² «Әкинчи» гәзети, 1875-чи ил, № 6.

³ Низами адына Әдәбийят институту әлязмалары фонду. № 5594.

дәр нәйт төкүб од вурардыг! Бәли! Чүнки сән ол-масайдын дилсиз мүсәлман сүрүсү йолуну азмазды!

Вәзийәт кетдикчә чиддиләшмәсәйди Һәсәнбәй өз мәғлубийәтләрини дуян бу чәһаләт кешикчиләринин сөзләринә гәт'ийән фикир вермәзди. Иш орасындадыр ки, бу чәһаләт кешикчиләри данышмаг вә донгулданмагла кифайәтләнмир, гызғын иш дә көрүрдүләр. Жандарм идарәси Һәсәнбәй һаггында мәктубларла долмушду. Бәһтан вә ифтира һәддини кечмишди.

Бир күн Һәнифә ханым пәнчәрәйә яхынлашыб рәнки ағармыш, көзләри горхудан бәрәлмиш бир һалда, Һәсәнбәйи янына чағырды. Онлар пәрдәнин далында кизләниб күчәйә бахдылар. Башында шляпа, ағзында гәлян олан яхшы кейинмиш кәдәкбығы бир кәнч дүз Һәсәнбәйин эвинин габағында ағыр аддымларла кәзир, арабир башыны галдырыб юхары бахырды. Көрүнүр тәчрүбәсиз хәфийә иди. Ағыр-ағыр, сәбр вә һөвсәлә илә кәзирди. Лакин арабир юхарыя зилләнмиш бахышларында бәйүк бир сәбрсизлик вә никәранчылыг көрүнүрдү. Һәсәнбәй дәрһал һәр шейи баша дүшдү. Һәнифә ханымы сакит этмәк үчүн:

— Мәтләб айдындыр, — деди, — нәдән горхурсан, хәялпәрәст чағанлардандыр. Бир нечә күн пәнчәрәнин габағында кәзиб сәни көрмәйәндән сонра йох олачагдыр.

Һәнифә ханым ачы-ачы күлүмсәди:

— Хейр, — деди, — әзизим, мәнә элә кәлир ки, о сәнин интизарыны чәкир.

Һәсәнбәй ону сакит әдиб кейинди вә мәтбәйә йола дүшдү. Һәнифә ханым әрини өтүрүб чәлд пәнчәрәйә яхынлашды. Кәнардан диггәтлә бахмаға башлады. Һәсәнбәй күчәйә чыхан кими чаван ериндә даяныб ә'тинасыз бир үзлә гәляныны түстүләтди. Һәсәнбәй беш-он аддым кедәр-кетмәз чаван сәрт бир дөнүшлә чеврилиб ону тә'гиб этмәйә башлады. Һәнифә ханым ериндә донуб галмышды. Ял-

ныз солгун додаглары нә исә пычылдайыр, санки: «Аллаһ, сән өзүн ону һифз әт!» дейирди.

Һәсәнбәй хәфийәнин әл чәкмәдийини дуяб ону аздырмаг истәди. Додагалты күлүмсәйәрәк: «чаван оғландыр, — дейә фикирләшди, — гой бир аз йорулсун».

Онлар гала гапысындан кечиб Ичәри шәһәрин дар күчәләринә дахил олдулар. Һәсәнбәй гаршысына чыхан һәр тиндә каһ саға, каһ сола дөндү. Нәһайәт хәфийәнин йох олдуғуну көрдү. Ишләмәк һәвәсини итирдийи үчүн Һәсәнбәй клуба биярд ойнамаға кетди.

Жандарм рәиси клубда иди. О, Һәсәнбәйи көрән кими дикәлди, чубуғу елине алыб оюн йолдашыны биярд масасына дә'вәт этди. Икиси дә яхшы ойнайырды. Һәр дәфә Һәсәнбәй жандарм рәисинин шарларыны тора салапта тамашачылар Һәсәнбәйи гибтә илә бахырдылар.

О, клубдан чыханда артыг һава гаралырды. Союг иди. Палтосунун хәзини юхары галдырыб гейрихтияри сағына-солуна бахды. Һейрәт ичиндә донуб галды: Ичәри шәһәрдә аздырдығы чаван хәфийә беш-алты аддым кәнарда даянмышды...

Эртәси күн Һәсәнбәйи жандарм идарәсинә чағырдылар. Ону тез-тез биярд ойнадығы жандарм рәиси өзү диндирмәйә башлады. Дүнән ахшам клубда кимләрлә көрүшдүйүнү вә нә барәдә данышдығыны сорушду. Һәсәнбәй тәәччүблә:

— Чәнаб рәис, — деди, — дүнән клуба кәләндән чыхыб кедәнәдәк мән анчаг сизинлә ойнамышам. Сиз ки, буну яхшы билирсиниз.

Рәис юхудан айылмыш кими Һәсәнбәйә диггәтлә бахыб:

— Бәли, бәли, ядымдадыр, — деди, — сиз мәним оюн йолдашымсыныз, чәнаб Мәликов. Нә этмәк, вәзифәmdir, ганун белә тәләб әдир. Сиз азадсыныз, кедә биләрсиниз. Анчаг элә олмасын ки, көзүм баха-баха биярд шарларыны тора салыб мәни удду-

гунуз кими бурада да мәни апарасыныз... Мән сизи
енә нараһат эдиб диндирмәйә чағырмалы олачағам.

О вахтдан чаван хәфийә Һәсәнбәйи кәлкә кими
изләмәйә башлады. Арабир ону дәйишдириб еринә
башга адам көндәрирдиләр. Жандарм рәиси һәф-
тәдә бир нечә дәфә Һәсәнбәйи өз идарәсинә чағы-
рыр, енә һарая кетдийини, кимлә көрүшдүйүнү со-
рушур, сонра үзр истәйиб йола салырды. Бүтүн бун-
лар ағыр бир мә'нәви йүк кими Һәсәнбәйин үстүнә
дүшүр, ону руһән әзир, сыхыр, инчидирди. О өз
эвиндә өзүнү душтаг кими һисс әдирди. Һәрис бир
чанаварын бахышларыны хатырладан ики көз ону
човғун улашан гаранлыг күчәләрдә, кимназиянын
өнүндә, мәтбәәнин янында, һәмишә вә һәр ердә из-
ләйир, амансыз сурәтдә тә'гиб әдирди.

Бүтүн бу ишкәнчәләрә дөзмәк үчүн Һәсәнбәйдә
кифайәт гәдәр ирадә вар иди. Әсас бәла бу тә'гиб
вә тәзйигдә дейилди. Һәр шейдән дәншәтли о иди
ки, илин ахыры яхынлашдыгча абунәчиләрин сайы
азалырды. Варлы тәбәгәләр «Әкинчи»йә ачыгдан-
ачыға нифрәт әдир, йохсуллар исә савадсыз олдуғ-
лары үчүн гәзетдән истифадә әдә билмирдиләр.
Доғрудур, «Әкинчи» гәзетинин тәкчә Загафгазияда
дейил, Сибирдә, Волга боюнда, Уралда, һәтта ха-
ричи өлкәләрдә дә абунәчиләри вар иди, лакин бир
чох охучуя Һәсәнбәй гәзети пулсуз көндәрирди.
О, нечә олурса-олсун гәзети яймаға чалышырды.
1875-чи илин ахырында Һәсәнбәй бүдчәсини һеса-
лайыб мин манат зиян чәкдийини көрдү. Гәзетин
хәрчини өдәмәк кетдикчә чәтинләширди.

Һәсәнбәй абунәчиләрин сайыны артыра билмәсә
дә халгын элм вә маарифә рәғбәт бәсләдийинә ина-
нырды. О, «Әкинчи» гәзетиндә өз фәал мүхбирлә-
риндән Әскәри-Коранинин мәктубуну әбәс ерә дәрч
әтмәмишди. Әскәри-Корани язырды:

«Гафгазда ики миллиончан мүсәлман вар, амма..
бирчә гәзети дә доландыра билмир... Әлбәттә, бизим
кәнд әһлиндә тагсыр йохдур. Мән кечән яйда онларын

чоху илә данышмышам. Онлар һазырдылар әлләри га-
бара-габара, үзләри тәрләйә-тәрләйә үч манат чәм әдиб
«Әкинчи»ни көтүрсүнләр. Амма чифайда кәнд әһли почт
адыны эшитмәйиб вә гәзетә көтүрмәйин файдасын
билмир. Тагсыр бәйзадаларынды ки, гәзетә көтүрүб он-
лара пайламырлар».

Һәсәнбәй өзү «Әкинчи»нин 1876-чы ил 19-чу нөм-
рәсиндә халга мүрачиәт әдәрәк языр:

«Әй милләт тәәссүбү чәкән гардашлар! Әкәр гәзә-
тәнин хейрини баша дүшүб онун баги олмағыны истәйир-
синизсә инди вахтыдыр. Дәмир гызмышкән ону дөймәк
кәрәк, йохса сонра ону гыздырмаг дишвар (чәтин)
олур».

Беләликлә «Әкинчи» өз нәшринин икинчи илинә
—1876-чы илә әһтияч вә мәһрумийәтлә гәдәм гой-
ду. Һәсәнбәй кечән ил ики һәфтәдә бир дәфә чыхан
«Әкинчи»ни бу ил һәфтәлик гәзет әтмәк истәйирди.
Онун умудлары боша чыхды. Буна бахмаяраг Һә-
сәнбәй йолундан дөнмүр вә «Әкинчи»нин сәһифәлә-
риндә енә зүлмә, чәһаләтә гаршы чәсарәтлә мүбаризә
апарырды. Ичтимаи һәятын әлә бир саһәси йох
иди ки, Һәсәнбәй өз гәзетиндә ондан бәһс әтмәсин,
ону рабагчыл мөвгедән ишыгландырмасын.

«Әкинчи» халглар достлуғунун мүғәнниси иди.
О, милләтләр арасында гардашлыг иттифагы ярат-
маға чалышыр вә милли әдавәт яанлара гаршы кәс-
кин чыхыш әдирди. Тифлидә чыхан «Мышаг» гә-
зетинин редакторуна яздығы мәктубда («Әкинчи»,
1876, № 22 вә 1877, № 3) Һәсәнбәй гардашлар ара-
сына нифаг салан буржуа милләтчиләрини ифша
әдир:

«Нечә йүз илдир ки, биз әрмәниләр илә гоншулуғ
әдирик, инди чәнабыныза әйб дейилми ки, бизим ара-
мыза әдавәт салырсыныз?..»

Сәнәт вә әдәбийят саһәсиндә Һәсәнбәй Зәрдаби
вә онун «Әкинчи» гәзети мәфкурәсизлик әлейһинә
чыхыш әдирди. Һәсәнбәй сәнәт вә әдәбийятдан, һәт-
та ади маһнылардан белә халгда нәчиб һиссләр
оятмаг, ени нәслә вәтәнпәрвәрлик ашыламаг үчүн

истифадә этмәйә чағырыр. Сәнәтин ичтимаи ролуну зәңфлэдән баягы вә мә'насыз маһнылары, илләр узуну мей вә мәнбубэдән дәм вурән шаирләри кәскин тәңгид эдәрәк Һәсәнбәй «наданлыгдан даналы-ға тәһрик эдән» мәзмунлу маһнылар яратмаға чағырыр.

Һәсәнбәй «саф сәнәт»и, «сәнәт сәнәт үчүндүр» шуарыны һәлә о замән өз кәскин мөгәләләри илә гәт'и рәдд этмишдир.

«Әкинчи» нәдән бәһс эдирсә этсин, мәктәб вә маариф мәсәләси һәмишә онун диггәт мәркәзиндә дурдү. О, мәдрәсәләрдә шакирдләрә бәдән чәзасы вермәк кими ярамаз тә'лим-тәрбийә үсулунун әлейһинә чыхыр, ана дилиндә ени тәдрис китабларынын тәртиб олунмасыны тәләб эдир, мәктәбләрдә гәзәлийяты, «Лейли вә Мәчнун»у кечмәк әвәзинә чоғрафия, тәбиият кими элмләри өйрәтмәйи мәсләһәт көрүрдү.

«Әкинчи» гәзети Бақыда вә Азәрбайчанын башга шәһәрләриндә мәктәбләр ачылмасы уғрунда мүбаризә эдирди. Шамаһыда ени мәктәб ачылан кими гәзет бу барәдә әтрафлы мә'лумат верир:

«Шамаһыда бир чамәат школасы бина олунуб руһани окружной мәчлисинин нәзарәтиндә. Шамаһы сакини һачы Сейид Әзим Мәликишшүәра өз оғлу Мир Чәфәр һамы һаман школая әлм тәһсил этмәк үчүн гоймагдан халгын мәзәммәтин көрүб өз оғлуна нәзм илә нәсиһәт вердийи бәян эдир».

Һәсәнбәй бу сөзләрдән сонра Сейид Әзимин

Чә'фәр, әй гөнчәйи-күлүстаным

мисраы илә башлаян вә мүтәрәгги фикирләрлә зәнкин олан мәшһур «Оғлума» ше'рини чап этдирмишдир. Бу шеир, мә'лум олдуғу кими, элмләри өйрәнмәйә, рус дилини мәнимсәмәйә чағыран ашағыдакы мисраларла гуртарыр:

Әлми тәһсил гыл, мөгәма етиш,
Әй сғул, бир лисәна ол рағиб.
Хәссә ол рус әлминә талиб:
Онлара әйтиячымыз чохдур,
Билмәсәк дил әлачымыз йохдур.

Һәсәнбәй һятынын ән ағыр күнләриндә Сейид Әзим Ширвани, Мирзә Фәтәли Ахундов, Нәчәфбәй Вәзиров кими габагчыл гәләм йолдашларындан мөктуб вә мөгәләләр алыркән бүтүн дәрләрини ядындан чыхардырды. Дөврүн ән мүтәрәгги хадимләрини «Әкинчи» гәзети әтрафына топладығы үчүн Һәсәнбәй өзүнү хошбәхт һесап эдирди.

1876-чы ил ахыра чатды. «Әкинчи» гәзети өз нәшринин үчүнчү илинә даһа ағыр бир вәзийәтлә гәдәм гойду. Онун абунәчиләри илбәил артмаг әвәзинә азалырды. Биринчи ил «Әкинчи»йә абунә языланларынын сайы арада 600 нәфәрә чатдығы һалда инди 50 нәфәрә әнмишди. Кәнчә кими бөйүк шәһәрдә «Әкинчи»нин тәк бир нәфәр абунәчиси галмышды. Ширванда гәзет алан чәми үч нәфәр иди.

М. Ф. Ахундов «Вәкили-намә'луми-милләт» имзасы илә «Әкинчи»йә яздығы мөктубда (1877-чи ил, № 2) абунәчиләрин азлығыны әһалинин савадсызлығы илә изаһ эдир:

«...Шикайәт эдирсән ки, сәнин гәзетини алан йохдур. Сөзүн—чоғ һесабы. Ким алсын? Вахта ки, шәһәрләрдә вә кәндләрдә вә обаларда ханзадәмиз, бәйзадәмиз, совдакәрзадәмиз, әкинчизадәмиз, сәркарзадәмиз, чобанзадәмиз охумаг вә язмаг билмирләр, үнас әһли һакәза, гәзетини алыб нейнәсинләр?»

Бу суал Һәсәнбәйин ичини кәмирирди. О бу гәрәрә кәлирди ки, мәктәбләр ачмаг вә халгы тәһсилә чәлб этмәк енә әсас мәсәлә олараг галыр; чүнки савадсыз адам гәзет охуя билмәз. Лакин Һәсәнбәй һеч шүбһә этмирди ки, абунәчиләрин кетдикчә азалмасы бир тәрәфдән йохсуллуғун вә савадсызлыгын нәтичәсидирсә, о бири тәрәфдән чар жандармларынын вә руһаниләрин ишидир. Али һөкүмәт даирәләринин мәхфи кәстәришинә көрә рәсми мүәссисәләр, вилайәт идарәләри вә почт «Әкинчи» гәзетинин Азәрбайчан районларына чатмасына йол вермир, һәр чүр манечилик кәстәрирдиләр. «Әкинчи» гәзетини охуянылары жандарм идарәси хүсуси нәзарәт алтына

алыр, моллалар исә «кафир» адландырырдылар. Һәнифә ханым өз хатирәләриндә языр ки, әһалинин чо-ху «Әкинчи»ни аллаһдан горхдуғу үчүн йох, чар һөкумәтиндән горхдуғу үчүн охумурду. Жандарм идарәси даһа реал тәһлүкә иди вә о өз һәдәләрини еринә етирди...

Чәһаләтпәрәстләр Һәсәнбәйин сә'йлә әкдийи ма-ариф тохумларыны ердән газыб чыхарыр, тапдала-йыб яндырырдылар. «Әкинчи» гәзетинин садиг тә-рәфдары Сейид Әзим Шамаһыда ени мәктәб ачмаг истәдикдә руһаниләр вә варлы тәбәгәләр онун бу тәшәббүсүнү боғмушдулар. «Мәктуб-мәнзүмә» ад-лы щә'риндә Сейид Әзим Шамаһы чәһаләтпәрәст-ләринин бу алчаг ишиндән ачы-ачы шикайәтләнир:

...Дедиләр нейлирик биз ушколаны,
Һәр нә тор илә олса эл доланы.
Нә үчүн биз верәк бу барәдә пул,
Бизә бунда нә хейр олур мәнсул?
Нейлир әтфалымыз¹ бизим руси,
Нейлирик биз о дәрси-мәнһуси!
Һәр ушаг кетсә о дәбиستان²,
Олачаг диндән о биканә.
Худ тутаг һамымыз дәхи бишәк
Охуюб олмушуг Һәсәнбәйтәк
Бихәбәр мәнһәбу щәриәтдән,
Бисәмәр гүслән, тәһарәтдән.
Әлгәрәз күндә бир бәһанә илә,
Йүз белә бисәмәр фәсанә илә
Гойдулар ушколаны бисаман,
Галды әтфал зар-сәркәрдан.³

Һәсәнбәй өз дүшмәнләринин һәлә чох күчдү ол-дуғуну, мубаризә мейданында бә'зән тәк галдығыны кәрүрдү. М. Ф. Ахундова яздығы мәктубда Һәсән-бәй габагчыл Азәрбайчан зиялыларыны даһа гыз-ғын фәалийәтә, мәктәбләр ачмаға, әсәр язмагла кифайәтләнмәйиб әмәли иш кәрмәйә чағырыр:

¹ Ә т ф а л ы м ы з—ушагларымыз.

² Д ә б и с т а н—мәктәб.

³ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 4.

«Билирәм, мәним достум, бу сөзү (мәктәбләр ачыл-масыны—Ч. М.) әшидиб күләчәксиниз ки, бу хәялдыр. Доғру дейирсиниз, һәгигәт бу хәялдыр. Амма бунун хәял олмасына сәбәб биз өзүмүзүк. Бизә ки, көйдән көмәк қәлмәйәчәк. Әкәр бисәмәрә олмагдан өзүмүзү мұһафизәт әтмәк истәйирик, гәфләтдә олмаг нә ләзим? Мәним достум, «Һалва демәклә ағыз щирин олмаз». Сиз дә мәним кими балдыр чырмайыб мейдана дахил олун ки, бәлкә зикр олан хәял әмәлә кәлсин. Йохса, доғру дейирсиниз ки, «Бир күл илә баһар олмаз».¹

Сензуранын вә жандарм идарәсинин тәзйиги кетдикчә артырды. Һәсәнбәй бүтүн ирадә вә мөһ-кәмлийинә бахмаяраг бә'зән буна дөзә билмирди. Онун әвинә хидмәтчи гадынын гоһуму ады илә пал-тарыны дәйишмиш нәзарәтчи—жандарм кәндәр-мишдиләр. Бу жандарм әв гуллуғчусунун хаһишилә кечә-күндүз Һәсәнбәйкилдә галырды. Инди Һәсән-бәй билирди ки, әв гуллуғчусундан тутмуш далаң-дарадәк һамы ону изләйир, онун һәр аддымына фи-кир верир.

Чапханада ишчи сахламаға мадди имкан олма-дығына вә бир чохлаынын бурада ишләмәкдән горхдуғуна көрә гәзети чох вахт Һәсәнбәйлә Һәни-фә ханым йығырды. Күләк выйылдаян шахталы гыш кечәләриндә Һәнифә ханым ярыгаранлыг вә союг чапханада Һәсәнбәйлә чийин-чийинә ишләйир-ди. Гуршун һәрфләр онун әлини буз кими донду-рурду. Лакин о, Һәсәнбәй кими давамлы олмаға өй-рәнмишди. Арабир Һәсәнбәйин никәран бахышла-рыны көрән кими күлүмсәйир, она тәскинлик верирди.

Сензуранын тәләбләри дә күндән-күнә дөзүлмәз олурду. Гәзәтдә сияси хәбәрләр чап әтмәйә ичазә верилмирди. Онсуз да азалмыш охучулар «Әкинчи»-нин 1877-чи илдә башланмыш мұһарибә һаггында, чәбһәдәки вәзиййәт һаггында мәлумат вермәсини тәләб едирдиләр. Сензура исә буна гәт'и сурәтдә йол вермирди. Иш о ерә чатмышды ки, Русияда

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 2.

шиддәтлi гар вә долу яғдығыны хәбәр вермәк дә гадаған олуи мушду. Сензор һәсэнбәйи губернаторун идарәсинә чағырыб демишди ки, охучулар буну аллаһын Русияя вердийи бәла кими баша дүшәрләр.

Вәзийәт кетдикчә чиддиләширди. Буну охучулар да баша дүшүрдүләр. «Әкинчи» сәһифәләриндә һәсэнбәйин шикайәтләрини охуян габагчыл адамлар өз гәзетләрини хилас этмәйә чан атырдылар. Һәсэнбәйин шикайәтләри зүлмәт ичиндә боғулан, әлдән көмәк истәйән истигбал йолчусунун фәряды кими сәсләнирди. Мәгаләләри «Һарайчы гардаш» имзасы илә чап олуанан мүхбир язырды:

«Ай гардашлар, «Әкинчи» гәзетинин фәрядыны эшидиб әлм тәһсил этмәк далаынчан олуи... Йохса «Әкинчи» сөнүб бизи зүлмата гәрг әдәр ки, бу зүлматдан бизим үчүн хилас олмаг йохдур».¹

Охучуларын мәктуб вә мәгаләләриндә «Әкинчи»нин мүгәддәраты үчүн бөйүк бир никәрәнчылыг һисси ифадә олуи мушду. Һамы «Әкинчи»ни хилас этмәйә чағырырды. Шамаһы әһалиси адындан яздығы мәнзүм мәктубда Сейид Әзим Ширвани дейир:

Нечә мүддәтди ким Һәсэнбәйи-зар,
Һүсн тәдбир илә о фәһри-күбар
Өз гәдими лисанымызда һаман
Гәзетә чапыны әдиб үнван.
Бәс «Әкинчи» чалалымызды бизим,
Сәй әдин, әй күруһи-никсүфат,²
Этмәсин та бизим «Әкинчи» вәфат.³

Һәсэнбәй гәзетин вәфатына аз галдығыны өзү һамыдан кәскин һисс әдирди. О язырды:

«Сағ тәрәфдә башчапанларын вәкилләринин дәйәнәйини, сол тәрәфдә сейид вә мүридләрин лә'нәтини,

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 18.

² Күруһи-никсүфат—яхшы адамлар мәнәсындадыр.

³ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 13.

габагда моллаларын, мәрсийәханларын вә геһрәнин дал-фәрядыны көрүб гәзетә чыхардан лабүд галыб кәрәк дал тәрәфә ерисин, йә'ни я гәзетәни могуф¹ әләсин вә я зикр олуанан әшхасларын көнлүнә мүнәсиб данышсын»².

Һәсэнбәй сейид вә мүридләрин көнлүнә мүнәсиб данышмаға һеч чүр разы ола билмәйәчәкди. Она көрә гәзетин мәнкум олдуғуну артыг гәт'и билирди. Ики һадисә «Әкинчи»нин агибәтини һәлл этди. Дағыстанда чар һөкумәти вә ерли зүлмкарлар әлейһинә игтишаш олмушду. Игтишашда «Әкинчи» гәзетиниң фәал охучу вә мүхбирләри дә иштирак әтмишдиләр. Ахтарыш заманы онларын әвләриндән гәзетин мүхтәлиф нөмрәләри тапылмышды. Тәһминән бу заман «Әкинчи»дә Нәчәфбәй Вәзировун бир очерк-мәгаләси чап олуи мушду. Нәчәфбәй базарда гәсидәләр охуиоб халгы әлм охумаға чағыран бир дәрвиши тәсвир әдирди. Гәзет чыхдыгдан сонра Һәсэнбәйи губернаторун яһына чағырдылар. Губернатор өзүнү зорла сахлайыб боғаздан юһары сахта бир нәзакәтлә:

— Чәнаб Мәликов,—деди,—ә'лаһәзрәт императорун йүксәк әтибарындан суи-истифадә әдәчәйинизи көзләмәздим.

Һәсэнбәй узун мүддәт мәгаләнин анчаг әлм вә маарифә чағырдығыны сүбут этмәйә чалышды. Губернатор өз сөзүндән дөнмәди. Һәсэнбәй бирдәнбирә баша дүшдү ки, онун бүтүн сәйләри әбәсдир. Нәчәфбәйин мәгаләси губернаторун әлиндә ялынз бир бәһанә иди вә о бу бәһанәдән әл чәкмәйәчәкди.

«Әкинчи»нин 1877-чи ил 20-чи нөмрәсиндә биринчи сәһифәнин бүтүн бир сүтунуну тутмуш чәрчивә ичәрисиндә ашағыдакы ә'лан чап олуи мушду:

«Биз нахош олдуғумуза көрә бу илин ахырынчы нөмрәләри өз вахтында чыхмаячагдыр. Онларын һачаг чыхмағы мә'лум дейил».

¹ Могуф этмәк—гадаған этмәк, даяндырмаг.

² «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 5.

Бу э'лан «Экинчи» гезетинин гадаган олунмасына ишарэ иди.

«Экинчи»нин сугуту Хэсэнбэй үчүн бөйүк бир фэлакэт, ағыр бир фачиэ иди.

«Бу прогрессив Азербайчан гезети зүлм вэ истибад, чөһалэт вэ наданлыг, һагсызлыг вэ зоракылыг алэминдэ дадлы бир умуд, зөиф бир гыгылчым кими зүлмэт ичэрисиндэ парлаяраг сөндү»¹.

«Экинчи» бағландыгдан тэхминэн бир ил сонра кимназиянын директору Чермак, Хэсэнбэйи янына чағырыб деди:

— Чэнаб Хэсэнбэй, мэн чох тээссүф эдирэм ки, кимназия сизин кими мүэллимдэн мөһрум олур. Чанишинин хүсуси сэрэнчамына көрэ сиз Екатеринодар кимназиясына кетмэлисиниз.

Хэсэнбэй бу хэбэри там сакитликлэ гаршылады. Эл бил о бу сөзлэри эшидэчэйини билирди. Сакит вэ арамла данышмаға башлады:

— Чэнаб чанишин ядындан чыхармышдыр ки, мэн мүэллим олмагдан башга һэм дэ ичтимаи хадимэм. Ичтимаи фэалийэтдэн айрылмаг мэним үчүн өлүмдэн бетэрдир.

Директор мәнналы бир ифадэ илэ:

— Иши бу ерэ чатдыран элэ сизин ичтимаи фэалийэтиниздир,— деди.

Хэсэнбэй мäsэлэнин нэ ердэ олдуғуну баша дүшдү. Онун Бакыда галмасыны тәһлүкэли һесаб эдирдилэр. Екатеринодара дэрс демэйэ кетдикдэ исэ о вэтэндэн айрылачаг, халга ярдым эли узада билмэйэчэкди. Хэсэнбэй бир гэдэр фикирлэшиб директордан кағыз истэди:

— Мэн эризэ языб мүэллимликдэн кетмэк истэйирэм,— деди.

Бүтүн һяты бир ан ичиндэ Хэсэнбэйин көзлэри өнүндэн кэлиб кечди. О нечэ дэфэ белэ эризэ язмаға мачбур олмушду!.. Дүшмэнлэр һэр ердэ онун йо-

луну кэсир, халг илэ онун арасында кечилмэз бир сэдд чэкмэйэ чалышырдылар.

Хэсэнбэй титрэйэн элилэ эризэ языркэн өз-өзүнэ үрэк верэрэк дейирди: «Эйби йохдур, мөһкэм ол. Хэсэнбэй, вурушманын мүвэггэти кери чэкилмэйи дэ олар. Сағлыг олсун...»

Хэсэнбэйин кимназиядан кетдийини эшидэн шакирдлэр олдуғча кэдэрлэндилэр. Онлар севимли мүэллимлэринин эвинэ дэстэ-дэстэ кэлирдилэр, дөвлэт гуллуғундан кэнар эдилмиш Хэсэнбэйэ рэг-бэт бэслэдиклэрини билдирирдилэр.

Айлар кечир, Хэсэнбэйи һеч бир дөвлэт гуллуғуна гәбул этмирдилэр. О һара кедирдисэ һөрмэтлэ гаршылайыб мүхтәлиф бәһанэлэрлэ йола салырдылар. Шәхси һятындакы фачиэ дэ Хэсэнбэйэ эзаб верирди. Үч яшында гызы Фатма вәфат этдикдэн сонра һэлэ бир яшына чатмаян үчүнчү гызы да тәләф олмушду...

Һәнифэ ханым әринин чәкдийи руһи эзаблара союгганлы баха билмирди. Кечәлэр тәсадүфән юху-дан айылыркән о һәмишә әрини айыг көрүрдү. Хэсэнбэй эйилиб илк гызы Пәринин юхуя кетмиш мә'сум үзүнә бахыр, санки онун да бу эви, бу һяты, бу мөһрибан ата-анасыны тәрк эдиб һәмишәлик кедәчэйиндән горхурду. О каһ пәнчәрәнин өнүндэ даяныб узун-узады күчәдәки зил гаранлыға бахыр, каһ отагда варкәл эдир, каһ да отуруб кәркин фикрә далыр, һәтта оянмыш, көзлэрини ачмыш Һәнифэ ханымы да көрмүрдү...

Бир кечә Һәнифэ ханым ону гучаглады:

— Дәрд чәкдийин етәр,— деди,— мән билирәм ки, сәнин бүтүн арзуларын еринә етәчәкдир. Анчаг бирдән-бирә һеч бир шей баша кәлмәз. Инди сәнә бир гэдэр истираһәт, раһатлыг лазымдыр. Кәндә кедәк. Хәфийәләр бурада сәнә аман вермәйәчәк-ләр. Кедәк кәндә. Орада динчәл, гүввә топла, ара бир аз союсун ки, енидән мүбаризә эдә биләк...

Хэсэнбэй һеч бир шей демәди. Ялныз башыны

¹ Мирзә Ибраһимов, «Бөйүк демократ», сәһ. 77.

галдырыб һәдсиз мәнһәббәт вә миннәтдарлыг ифадә эдән долмуш көзләрилә һәят йолдашына бахды...

ВӘТӘН

1880-чы илдә Һәсәнбәй аиләсилә бирликдә Зәрдаба көчдү.

Һәнифә ханым элә билирди ки, Һәсәнбәй Зәрдаба шәһәр һәятынын вә ичтимаи мубаризәнин кәшмәкешләриндән динчәләчәк, кәндистанын заһирән сакит мүнһитинә уйғунлашачагдыр. Лакин ишләр тамамилә тәрсинә олду. Һәсәнбәй бурада даһа гызғын фәалийәтә башлады.

Кәндлиләр өз бөйүк ерлиләринин кәлдийини эшидән кими Һәсәнбәйин әвини зиярәткаһа чевирдиләр. Сөһбәт заманы Һәсәнбәй кәндин вә кәндлиләрин вәзийәтини өйрәнирди. Һәнифә ханым тәкликдә онун йорулдуғуна ишарә этдикдә Һәсәнбәй аһ чәкиб дейрди:

— Бәс бу дәрәд әһлинин дәрдинә бир гулаг асан лазымдыр йохса йох? Бәс үрәкләрини кимә бошалтсынлар?

Һәнифә ханым чаваб вермәйә сөз тапмыр вә сабаһдан енә бүтүн күнү кәлән гонаглара чай һазырлайырды. Һәсәнбәйин әвинә «мәсләһәт әви» дейрдиләр. Бурада һамы өз үрәйини доғма гардашына ачдығы кими бошалда билирди. Һамы билирди ки, Һәсәнбәй әлиндән кәлән көмәйи әсиркәмәйәчәкдир.

Һәсәнбәй кәндли ушагларыны башына йығыб онлара савад өйрәдирди. Тезликлә о, пул йығыб Зәрдаба кичик бир мәктәб ачды.

Бакыдан узагда олдуғуна бахмаяраг Һәсәнбәй Бакы илә әлагәсини кәсмирди. Бакыдан онун янына хүсуси нүмайәндәләр кәлир вә шәһәр идарәсиндәки рүшвәтхорларын чинайәтләриндән шикайәтләнирдиләр. Һәсәнбәй өзү дә арабир Бакыя кәлиб

бу шикайәтләрә әсасән юхары чар идарәләринә кәскин әризәләр язырды.

Һәсәнбәйин кетдикчә артан нүфузу Зәрдаба ағалыг эдән Шейх Әлибаба кими мүртәчәләри дәһшәтә кәтирди. Һәмин бу Шейх авам кәндлиләри аллаһын гәзәбилә горхудуб гарәт әдир, онларын малыны алмагла кифайәтләнмәйиб гызларыны, арвадларыны да өзүнә сигә әдирди. Һәсәнбәй мүлкәдар вә руһаниләрә гаршы, бүтүн ағыр веркиләри йохсуллара йүкләйән голчомаглара, йүзбашыларә вә пристава гаршы амансыз мубаризә апармаға башлады. О, чар мәмурларынын вә ерли торпаг сәһибләринин кәнддәки зоракылығы һаггында Бакы вә Тифлис гәзәтләринә русча мәгаләләр язырды. Һәсәнбәйин кәнддәки әһтияч вә диләнчилиийи тәсвир эдән бир сыра мәгаләләри о заман Петербургда чыхан «Земледелческая газета»да чап олунурду.

Мүлкәдарлар вә руһаниләр Һәсәнбәйин симасында чох ағыллы дүшмәнә раст кәлдикләрини баша дүшмүшдүләр. Онлар баша дүшмүшдүләр ки, Һәсәнбәйи асанлыгла арадан галдыра билмәйчәкләр. Она көрә сияси фитнәкарлыға әл атдылар. Жандарм идарәси енидән Һәсәнбәй һаггында бөһтан вә ифтираларла долмушду. Бу дәфә онун дүшмәнләри язырдылар ки, куя Һәсәнбәй рус һекүмәтинин әлейһинә ишләйир вә үмумийәтлә рус мэдәнийәтинә дүшмәндир. Бөһтан о гәдәр ағыр вә көзләнмәз иди ки, Һәсәнбәй буну эшитдикдә узун мүддәт өзүнә кәлмәди. Ахы о бүтүн өмрү узуну рус мэдәнийәтинин йорулмаз вә ардычыл тәблиғатчысы олмушду. Рус дилини өйрәнәнләри «кафир» ады илә дамғалаян, Һәсәнбәйдән мәнз буна көрә, рус мэдәнийәтини севдийинә көрә нифрәт эдән икиүзлү руһаниләр өз наданлыгларыны Һәсәнбәйин адына язырдылар.

Тәдгигат апармаг үчүн Зәрдаба кәлмиш губернатор тезликлә бунун бөһтан олдуғуну айдынлашдырды. Һәсәнбәйә яхын олмаян бир сыра варлылар

да онун һәмншә рус мэдәнийәтини өйрәнмәйә ча-
ғырдығыны тәсдиг этдиләр.

Губернатор Бакыя гайыдыркән Һәсәнбәйә де-
мишди:

— Көрүнүр сиз бу халгы чох севирсиниз ки, бу
гәдәр чәтинлийә—пис иглимә вә ләягәтсиз адамлара
дөзүб бурадан кетмирсиниз.

Һәсәнбәй губернаторун бу сөзләриндәки кизли
мәнананы да дәрк этмишди: истинтагын нәтичәсиз
гуртардығына бахмаяраг губернатор шүбһә илә ке-
дирди. Доғрудан да о йола дүшдүкдән сонра Һә-
сәнбәй полис нәзарәтинин даһа да артдығыны, Ба-
кыдакы кими бурада да онун һәр аддымыны излә-
дикләрини һисс этди.

О бири тәрәфдән ачы бир хәбәр кәлди. Шама-
хыда Сейид Әзим Ширвани вәфат этмишди. Һәсән-
бәй «Әкинчи» гәзетинин бу бөйүк вә садиг достуну
һеч бир заман ядындан чыхармырды. Шаирин өлү-
мү ону бир гәдәр дә гочалтды...

Аилә вә тәсәррүфат Һәсәнбәйин башыны бир аз
гарышдырыр, дәрд вә гүссәдән айырырды. Ин-
ди Һәсәнбәйин Мидһәт вә Сәфвәт адлы ики оғлү
вә артыг бөйүк гыз олмуш Пәридән башга Гәриб-
султан адында бир гызы вар иди. Һәсәнбәй ушаг-
ларын тәрбийәсинә хүсуси диггәт вә гайғы илә яна-
шырды. О, өвләдларына һәр шейдән әввәл халга
һөрмәт вә мәнәббәт һисси ашыламышды. Онун
ушаглары касыб-варлы билмәздиләр. Йохсул кәнд-
ли балаларына яхын олар, онлара көмәк этмәйи
шәрәф вә шөһрәт саярдылар. Халг һәр шейдир!—
Һәсәнбәйин эвиндә бу бир һәят гануну, дахили бир
э'тигад иди. Һәсәнбәй ялныз халга пәрәстиш эдир-
ди. Һәтта мәсчидә дә намаз вә ибадәт үчүн дейил,
халгдан айрылмамаг, күтләдән йүксәкдә дурмамаг
үчүн кедирди. Лакин ушагларыны мәсчидә гоймур-
ду, онлары динин тез сирайәт әдән зәһәриндән го-
руюрду.

Һәсәнбәй бош вахтларында кәнд тәсәррүфаты

илә мәшғул олурду. О, Мисирдән битки нөвләри кә-
тирдир, мүхтәлиф биткиләри бир-биринә чалаг әдиб
ени нөвләр етирир, кәндлиләри торпагдан мэдәни
истиһадә этмәйә өйрәдирди. Барама сахлаялар
онун янына мәсләһәтә кәлирдиләр. Һәсәнбәй кәнд-
лиләрә сүбүт этмәйә чалышырды ки, элм вә мэдәни
эмәк васитәсилә биткиләрин кейфийәтини дәйиш-
мәк, ени нөвләр яратмаг мүмкүндүр. Гафгаз кәнд-
тәсәррүфат чәмийәти Һәсәнбәйи фәхри диплолла
мүкафатландырмышды.

Бөйүк маарифпәрвәр кәнддә даһа йорулмаз, да-
һа фәал олмушду. Учар стансиясында вәкил ишлә-
йиркән кәндлиләрә әризә языб пул алмырды. «Мә-
ним һаггымы вериб гәзетә язылын» дейирди.

Гызғын фәалийәтлә, ағыр эмәк вә мүбаризә илә
долу олан һәят Һәсәнбәйин сәһһәтинә тә'сир этмә-
йә билмәзди. 1896-чы илдә Һәсәнбәй биринчи дәфә
ифлич олуб ятаға дүшдү. Онун сол голу вә бүтүн
сол тәрәфи бир мүддәт һәрәкәтдән галды. Ағыр
хәстәлийинә бахмаяраг Һәсәнбәй Бақыдан кәлән
хәбәрләри эшидиб руһланыр, һәлә хейли яшамаг,
хейли ишләмәк истәйирди. О һисс эдирди ки, зүл-
мәт ичиндә зорла яндырдығы зәиф чыраг дүшмән-
ләрин бүтүн чәһдләринә бахмаяраг кетдикчә даһа
да нурланыр. Бакыда ени Азәрбайчан гәзетләри
чыхырды. Габагчылы Бакы зиялылары Һәсәнбәйи
тез-тез яд эдир вә ону Бакыя чағырырдылар. Ушаг-
ларын тәһсили үчүн дә Бакыя кетмәк лазым иди.

16 ил Зәрдабда галдыгдан сонра 1896-чы илдә
Һәсәнбәй аиләсилә бирликдә Бакыя гайытды.

ДУМАДА СӘС-КҮЙ

Бакы буржуазиясы Һәсәнбәйи бөйүк умудларла
гаршылады. О, халг арасында гүдрәтли нүфуза ма-
лик олан Һәсәнбәйи өз тәрәфинә чәкмәк вә ондан
истиһадә этмәк истәйирди.

Нефт м'дэнлэриндэ ишлэйэн ф'һлэлэрин сайы артдыгча синифлэр мүбаризэси дэ кэскинлэширди.

«...Бакы пролетарлары күтлэсинин милли тэркиби чох мүхтэлиф иди. М'дэнлэрдэ Русиянын бүтүн миллэтлэриндэн олан ф'һлэлэрэ раст кэлмэк оларды. Буларын ичэрисиндэ азэрбайчанлылар, руслар, күрчүлэр, эрмэнилэр, лэзкилэр, Волга бою татарлары вэ башгалары вар иди. Бу ф'һлэлэрин һамысыны нефт с'нае буржуазиясы эйни дэрэчэдэ шиддэтлэ истисмар эдирди. Мүтлэгийэт вэ буржуазия һөкманлығы дөврүндэ Бакы пролетарларынын һэсиби амансыз истисмар, үзүчү иш, там һүгүгсузлуг, зүлмэт ичиндэ кечэн ач вэ дилэнчи бир һяат иди.

...Икигат зүлм алтында инлэйэн күтлэлэр ичэрисиндэ һэлэ үзэ чыхмамыш ингилаби бир эһвали-рунийэ оянмагда иди. Истисмарчыларын амансыз зүлмүндэн чана доян эһмэткешлэр чаризмэ, мүлкэдарлара вэ буржуазия гаршы кетдикчэ даһа гэт'ийэтлэ һэрэкэт этмэйэ башлайырдылар»¹.

Бакы буржуазиясы ф'һлэлэрин синфи шүүруну күтлэшдирмэк мэгсэдилэ мүхтэлиф миллэтлэрин пролетарлары арасында милли эдавэт салмаға чалышырды. Ерли капиталистлэр бу саһэдэ даһа бөйүк чанфэшанлыг эдирдилэр. Онлар азэрбайчанлы ф'һлэлэри сахта «милли гардашлыг» шүары илэ руслардан, күрчүлэрдэн вэ башга миллэтлэрин ингилабчы ф'һлэ күтлэлэриндэн айырмаға чалышырдылар. Лакин онларын бүтүн чид-ч'һдлэринэ бах-маяраг ф'һлэлэр арасында бейнэлмилэл достлуг, синфи бирлик кетдикчэ мөһкэмлэнирди.

Бакы миллионерлэри һэсэнбэйин өз миллэтини, доғма халгыны фэдакарчасына севдийини билирдилэр. Онлар белэ зэнн эдирдилэр ки, бу севки һэсэнбэйин көзүнэ п'рдэ чэкдийи үчүн һэсэнбэй миллэтинин ики барышмаз синфэ бөлүндүйүнү көрмэк истэмэйэчэк вэ «Экинчи» дөврүндэ олдуғу кими енэ дэ

¹ М. Ч. Бағыров, «Бакы вэ Азэрбайчан болшевик тэшкилатынын тарихиндэн», с'һ. 10—11.

йохсулларла варлылары, эзилэнлэрлэ эзэнлэри милли иттифаға чағырачагдыр. М'һз бу хэял илэ онлар «Каспи» г'зетиндэ ишлэйэн һэсэнбэйи дөвлэт думасына сечдилэр. Лакин һэсэнбэй артыг эввэлки дейилди. Инди о, ф'һлэлэр вэ м'дэн саһиблэри, к'ндлилэр вэ мүлкэдарлар арасында иттифагы мүмкүн олмадығыны яваш-яваш баша дүшүрдү. Она көрэ ишлэр Бакы миллионерлэринин фикирлэшдийи вэ арзуладығы кими дейил, тамамилэ эксинэ олду: онлар һэсэнбэйдэн истифадэ этмэк истэдиклэри һалда һэсэнбэй думадан истифадэ эдиб ф'һлэ вэ к'ндлилэрин везиййэтини аз-чох яхшылашдырмаг, халг маарифини гүввэлэндирмэк уғрунда мүбаризэ этмэйэ башлады. Дума гызғын дөйүш мейданына чеврилди. Бу одлу мейданда һэсэнбэй, демэк олар ки, тэк-тэкинэ бүтүн мүртэче депутатларла үз-үзэ дуруп, мүбаһисэ эдир, бир ан керилэмэк, тэслим олмаг истэмирди. һэсэнбэйин ирадэ вэ гэт'ийэти, ч'сарэт вэ ардычыллығы онун гэддар дүшмэнлэрини белэ һейрэтэ кэтирди. Дума үзлэринин өз везифэлэриндэн суи-истифадэ этдиклэрини, дөвлэт идарэлэриндэки рүшвэтхорлуғу вэ зоракылығы һэсэнбэй айдын дәлиллэрлэ, ачыг вэ ч'сарэтлэ мүзакирэйэ гоюр, дүшмэнлэрини дәһшэтэ кэтирди.

Һэсэнбэй думада йохсулларын э'тибарлы мүда фиэчиси иди. О, ф'һлэ вэ к'ндлилэри ағыр веркилэрдэн мүмкүн гэдэр хилас этмэйэ чалышыр вэ капиталистлэрин бөйүк кэлиринэ верки гоймағы тэлэб эдирди. Думада ш'һэр ичэрисиндэн кечэн нефт кэмэри үчүн м'дэн саһиблэриндэн верки алмаг м'с'лэси мүзакирэ олунуркэн һэсэнбэйлэ капиталистлэр арасында кедэн гызғын мүбаризэ эн йүксэк нөгтэсинэ чатды. һэсэнбэй өз чыхышында м'дэн саһиблэринэ верки гоймағын вачиб олдуғуну сүбүт этди. Бу—һэддини кечмиш бир ч'сарэт иди. М'д'дэн саһиблэринин үзүнэ һэр шей демэк оларды, ла-

кин онларын чибләринә эл атмаг, пул кисәләринә тохунмаг сон дәрәчә тәһлүкәли оюн иди. Һәсәнбәйин әлиндән чана доймуш мәдән саһибләри мәнз бурада, думанын бу ичласында партладылар. Онлар сөз алыб Һәсәнбәйин тәклифи әлейһинә чыхыш эдиркән ону кобуд сурәтдә тәһгир этдиләр:

— Лүтүн бири лүт, өз чибиндә бир гәпийи йохдур, бизим чибимизлә ойнуюр!

— Сәнин дилини кәсиб башыны сахламаг лазымдыр!

— Буна бах, яхшылыг эдиб гласны сечмишик, бизим әлейһимизә данышыр!

Бу сөzlәр Һәсәнбәйдә халгын дүшмәнләринә гаршы даһа бөйүк кин вә нифрәт оядырды.

Тәһгир вә бөһтанлара бахмаяраг Һәсәнбәй думада зәһмәткеш халгын мәнәфеини кетдикчә даһа бөйүк гәт'ийәтлә мүдафиә эдирди. Мәктәбләр комиссионунун сәдри вәзифәсиндә чалышан Һәсәнбәй йохсул әһали үчүн чохла ибтидаи мәктәб, сәнәт вә кәнд-тәсәррүфат мәктәбләри ачылмасыны тәләб эдирди. Тифлисдә дөвләтли балалары үчүн али политехники мәктәб ачыланда Бақы әһалисиндән йүз минәдәк пул истәмишдиләр. Думада һәммин мәсәлә музакирә эдилиркән Һәсәнбәй миллийәтиндән асылы олмаяраг бүтүн фәһләләри дүшүнүб демишди: «Шәһәрин пулу варса касыбларын мәктәбләринә сәрф әтмәлидир. Политехникум исә варлыларын мәктәбидир. Гой орая Гукасовлар, Монташевләр, Хатисовлар, Әсәдуллаевләр пул версинләр; чүнки орада балтачы Иванын я дартайчы Абдулланын оғланлары охумаячаглар. Политехникумун гайдына ушагларыны орада тәрбийәләндирмәк истәйән нефт мәдәнчиләри, нефт заводчулары галмалыдырлар».

1900-чү илдә «Каспи» гәзетинин 47-чи нөмрәсиндә чап олунмуш «Фәһлә ушаглары үчүн мәктәбләр» сәрләвһәли мәгаләсиндә Һәсәнбәй фабрик вә завод саһибләрини фәһлә ушаглары үчүн мәктәб ачмаға

чағырырды. Һәсәнбәй язырды ки, йохсул фәһлә балаларына мәктәб ачмаг халгын әмәйиндән истифадә эдиб варланан саһибкарларын «мә'нәви борчудур». Әлбәттә, Бақы миллионерләри бөйүк маариф-пәрвәрин сәсини эшитмәк белә истәмирдиләр. Лакин зәһмәткеш күтләләр вә онларын габагчыл дәстәси олан фәһлә синфи Һәсәнбәй Зәрдабинин бу сәй вә гайғысына бөйүк мәнәббәтлә чаваб верирдиләр.

Һәсәнбәй пролетар Бақысыны доғма шәһәри кими сеvirди. О өзүнә мәхсус бир сөвги-тәбии илә һисс эдирди ки, пролетар Бақысы бүтүн Азәрбајчаны феодад әсарәтиндән гуртаран бир хиласкар олачагдыр. Һәсәнбәй думада Бақыны абад әтмәк, фәһлә гәсәбәләринә ишыг чәкмәк, хәстәхана вә аптекләр ачмаг кими чәсарәтли тәклифләр ирәли сүрүрдү. Бу тәклифләрин чоху һай-күйсүз рәдд эдилирди. Лакин Һәсәнбәй Бақыны даһа да көзәлләшдирмәк үчүн конканы трамвайла әвәз әтмәк тәклифини ирәли сүрәндә дума енидән вурушма мейданына чеврилди. Капиталистләр конкадан бөйүк кәлир әлдә эдирдиләр. Конканын ләғв әдилмәси, трамвайын ишә салынмасы бу газанч мәнбәини итирмәк демәк иди. Енә Һәсәнбәйин адына сөйүшләр яғды, ифтиралар дейилди. Һәсәнбәй исә дәниз кими далғаланан думанын үстүндә сарсылмаз бир гая кими вүгар вә әзәмәтлә даяныр, ағзы көпүкләнән, көзләри ган чанағытәк гайнаян дүшмәнләринә өлдүрүчү бир истәһза вә мәзәммәтлә бахырды. Башынын түкләри ағармыш вә төкүлмүш, үзү чәкдиийи изтирабларын кәлжәси илә өртүлмүшдү. Лакин көзләри енә инсан ирадәсинин сөнмәз күнәши кими парлайырды.

ИЛК ГЫЗ МӘКТӘБИ

Һәнифә ханым думада Һәсәнбәйлә мүртәчеләр арасында кедән мүбаризәни бөйүк һәйәчанла изләйирди. О горхурду ки, Һәсәнбәйин барышмазлығы бу дөфә ону даһа дәншәтли фәлакәтә кәтириб чы-

харсын. Лакин бүтүн һэйчанына бахмаяраг Һәнифә ханым артыг Һәсэнбәйн эһтиятлы олмага, гәтн мүбаризә үсулларындан чәкинмәйә чағырмырды. Әксинә, о, Һәсэнбәйн гадын тәһсили уғрунда даһа чидди вә даһа ардычыл мүбаризә апармасыны тәләб эдирди. Һәсэнбәй өзү дә гадын тәһсили мәсәләсини халг маарифи ишинин айрылмас вә мүһүм бир сәһәси һесап эдирди. Мирзә Фәтәли Ахундов вахтилә Һәсэнбәйә яздығы мәктубларында Азәрбайчан гадынларыны охутмаг мәсәләсини бүтүн чиддийәтилә ортая атмышды. Ахундов өз гызы Нисә ханымы биринчи олараг рус мәктәбиндә тәһсил адмага кәндәрмишди ки, башгалары да ондан ибрәт алсынлар. Һәсэнбәй ики гызыны Тифлисә, рус мүәллимләринин янында яшайыб охумага кәндәрмишди. О, кичик гызы Гәрибсултаны һәлә алты яшында икән Тифлисә апармыш вә Һәнифә ханымын сабиг мүәллимәсинә тапшырмышды. Лакин тәк-тәк азәрбайчанлы гызларын Тифлисә кедиб охумасы илә гадын тәһсили мәсәләсини һәлл этмәк олмазды. Азәрбайчан гызлары үчүн күтләви мәктәпләр ачмаг лазым иди.

Гадынла мәктәб арасында, Азәрбайчан гызлары илә ичтимаи һәят арасында шәриәтин амансыз ганунлары, көһнә адәтләр, чәһаләтпәрәст аилләләр, моллалар вә гочулар дурурду. Савад өйрәнмәк, элмә йийәләнмәк һәсрәтилә яшаян гадынлар бу бөйүк маниәләрә синә кәрмәли, бу галын сәдләри ярыб кечмәли идиләр. О заман бу—гәһрәманлыг вә фәдакарлыг тәләб эдән бир чарпышма иди.

Азәрбайчан халгынын дүшмәнләри — буржуа милләтчиләри, панисламистләр вә пантүркистләр гадын азадлығынын вә гадын тәһсилинин дә гәддар дүшмәнләри идиләр. Гадын тәһсили уғрунда кедән мүбаризә өлкәдәки үмуми ичтимаи-сияси мүбаризә илә әлагәдар иди. «Фүюзат» вә «Шәләлә» кими мүртәчә мәчмуәләр гадынларын кишиләрлә бәрәбәр һүгуга малик ола билмәдийини сүбүт этмәк

үчүн сәфиһ вә күлүнч «дәлил»ләр кәтирирдиләр. Онлар язырдылар:

«Шәһадәт мәсаилиндә бир әркәк еринә ики гадын лазым, әркәк 4 зөвчә ала билдийи һалда гадын бир зөвчлә мүктәфи, әркәк зөвчәсинә тәтлиг һаггына чаиз икән гадын һәгги-тәлага малик дейил»¹.

Һәсэнбәй дөвләтә мүрачиәт эдиб азәрбайчанлы гызлар үчүн мәктәб ачмага ичазә истәйирди. О, Һәнифә ханымла бирликдә лайиһә тәртиб этди. Сонра мәктәбин низамнамәсини язды. Айлар кечди, ил өтдү. Ялыз ики илдән сонра чар һөкүмәти Бақыда биринчи гыз мәктәби ачмага ичазә верди.

1901-чи илдә Бақыда гызлар үчүн биринчи рус-мүсәлман Александринск мәктәби ачылды.

Мәктәбин директору Һәнифә ханым иди. Һәсэнбәй мәктәб шурасынын үзвү олмушду. Онлар йохсул гызлары бөйүк чәтинликлә мәктәбә дүзәлдир, бә'зән өз һесабларына охудурдулар.

Һәсэнбәй Бақы мүәллимләринин мүәллими иди. Үзейир Һачыбәйов, Сүлейман Сани Ахундов, Маһмудбәйов кими габагчыл мүәллимләр һәр күн онун янына мәсләһәтә кәлир, ондан гиймәтли кәстәришләр алырдылар. Һәсэнбәй дәрсин элми мәзмуну илә тәдрис үсулу арасында үзви вәһдәт яратмағын, шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик һисси тәрбийә этмәйин йолларыны өйрәдирди. О, тәдрис ишиндә әяни васитәләрин бөйүк өһәмийәтини һәмишә хүсуси кәстәрирди. Һәсэнбәй тәләб эдирди ки, мүәллимләр мараглы вә сәмәрәли әяни васитә дүзәлтмәк үчүн өзләри тәшәббүс кәстәрсинләр, тәдрис ишинә ярадычылыг иши кими бахсынлар.

Һәсэнбәй мәктәб ишинә хейли вахт сәрф этдийинә бахмаяраг гызғын ичтимаи фәалийәтини дә давам этдирди. Әлә бир мүһүм ичтимаи тәдбир йох иди ки, Һәсэнбәй онун фәал иштиракчысы олмасын.

1902-чи илдә Шамаһыя бөйүк фәләкәт үз еерди.

¹ «Шәләлә», 1913-чү ил, № 45.

Дәһшәтлi зәлзәлә Шамаһыны харабазарлығыға чевирди, йүзләрлә анлә ерсиз-юрдсуз галды, йүзләрлә адам тәләф олду. Бу фачиә Бакынын габагчылы зиялыларына сон дәрәчә ағыр тә'сир этди. Чар һөкүмәти Шамаһы әһалисинә көмәк этмәк үчүн һеч бир тәдбир көрмәди. Һәсәнбәй шамаһылылары ярдым мәгсәдилә комиссион тәшкил этди. Һәнифә ханымын фәал иштиракы илә һүсуси мүсамирәләр дүзәлтди. Зәлзәләдән зиян чәкәнләрин нәфинә хейли пул топлайыб комиссион үзвләрилә бирликдә Шамаһыя кетди. Онлар әһалийә тибби ярдым көстәрмәк үчүн һәким дә апармышдылар.

Артыг гочалмыш Һәсәнбәй учуг әвләрин арасында, йоллары өртмүш дашлар үстүндә әзийәтлә һәрәкәт әдирди. Буна бахмаяраг о һәр ерә кедир, һәр шейи йохлайыр, яралыларын вахтында сарымасына, әрзаг вә палтарын дүзкүн бөлүмәсинә диггәт верирди. Яралылар арасында о гәфләтән Шамаһы тачирләриндән бирини көрдү. Тачир зарылдайыр, инләйир, пычылты илә дуа охуюрду. Һәсәнбәй ледиләр ки, онун бүтүн мүлк-малы дағылыб кетмишдир, инди күлфәтинин саламат гуртардығына зәррә гәдәр севинмәйиб дөвләтини итирдийи үчүн зар-зар ағлайыр. Һәсәнбәй тачирин янында әйләшиб сорушду:

— Һачы Кәрим, мәни таныйырсан?

Һачы көзләрини кениш ачыб Һәсәнбәйин үзүнә диггәтлә бахды:

— Йох,— дейә башыны йыргалады.

— Мән һаман о Һәсәнбәйәм ки, кәлмишдим Шамаһыя хейрийә чәмийәтинә үзв язмаға. Сән Һачы Кәрим дә чан-башынан үзв язылды. Амма сонра әлини ағдан-гарая вурмадын.

Һачы зарылдады.

— Ядымдады...

Һәсәнбәй күлүмсәйәрәк:

— Инди сәнин яраны сарыян, күлфәтинә көмәк әдән хейрийә чәмийәтидир,— деди.

Һачы башыны йыргалайыб енә инләди.

Һәсәнбәй мәзәммәтәдичи бир сәслә деди:

— Бәс белә, Һачы Кәрим, инсан инсана кәмәк әдәр...

Һачы, Һәсәнбәйә тәәччүблә бахырды. Әлә бил о өз-өзүндән сорушурду: «Бу адама нә дүшүб ки, һамыя көмәк әдир?»

Һәсәнбәй ачы-ачы күлүмсәйәрәк аяға галхды. Кедиркән янындакылары деди:

— Чәтин ки, о мәни баша дүшсүн...

Һәсәнбәй йорулмаз иди. О хейли миник тәшкил әдиб гоншу кәндләрдә гонум-әгрәбасы олан яралылары дашытдырды. Шамаһылылар Һәсәнбәйә доғма аталары, өз хиласкарлары кими бахырдылар.

Һәсәнбәй Бакыя гайытды. Шамаһы әһалисинә көстәрдийи ярдым үчүн Азәрбайчанын башга шәһәрләриндән она тәшәккүр мәктублары язмышдылар. Һәнифә ханым бу мәктублары она гиймәтли бир мукафат кими верди.

СОН ИЛЛӘР

1900—1903-чү илләрин игтисади бөһраны ингилаб һәрәкәтыны даһа да күчләндирди. Русиянын, демәк олар ки, һәр ериндә фәһлә тә'гилләри башланды.

Сталин йолдашын рәһбәрлийилә 1904-чү илин декабр айында Бакы фәһләләринин тә'тили башланды.

«Бу тә'гил бөйүк ингилаб фыртынасы габағы чахан бир илдырым кими иди»¹.

Бакы ингилаб фыртынасынын илк мүждәсини верди. О, дағлар вә дәрәләр, чайлар вә дәнизләр үстүндән әл узадыб Москва вә Петербург фәһләләринин габарлы әлини сыхды. Сталин йолдашын рәһбәрлийилә Бакы «Загафгазияда болшевик тәшкилатынын

¹ «УИК(б)П тарихи. Гыса курс», сәһ. 57.

даяғы, Ленин партиясынын сарсылмаз галасы олду» (Л. Берия).

Бакыда «Искра», «Рядовой», «Гоч-дэ'вэт», «Тэ-камүл» кими болшевик-фэһлэ гэзетлэри чап олунмаға башлады. Бу гэзетлэр маариф вэ мэдэнийэт сәһәсиндэ пролетариатын ролуну вэ вэзифэләрини изаһ эдир, фэһлэлэр үчүн клуб, мәктәб, китабхана-лар ачмағы тәләб эдирди.

Һәсәнбәй пролетариатын садиг мүттәфиги вэ габагчыл бир зиялы кими һәммин бу тәләбләр уғрунда мүбаризә эдирди. Бакы шәһәр идарәсинин ичласларындан биринин протоколунда язылмышды:

«Һ. Б. Мәликов Гара шәһәрдә ени мәктәб ачмағы лазым көрүр»¹.

Халга яхын олан габагчыл зиялылар ингилаби һәрәкатын күчләнмәсиндән истифадә эдәрәк мәтбуатда өз мүтәрәгги фикирләрини ифадә эдирдиләр. Һәсәнбәй «Һәят» гәзетинә хүсусилә тез-тез язырды. О, «Әкинчи» дөврүндә истифадә этдийи тәблиғат үсүлүндән енә мүвәффәгийәтлә истифадә эдирди.

Һәсәнбәй «Һәят» гәзетинин 125-чи нөмрәсиндә (1905-чи ил) «Зәһмәтсиз мәдахил» сәрләвһәли фелетонунда приставларын зоракылығыны вэ рүшвәт-хорлуғуну көстәрәрәк йохсул кәндлиләрә ярдым әли узатмаға чағырыр.

Һәсәнбәй гәзет мәгаләләриндән башга әлми-популяр китаблар да язырды. Оун «Сәһийә» китабы хүсусилә диггәтә лайигдир. Бу китабда Һәсәнбәй фәһләләрин ағыр һәят вэ мәнзил шәраитини тәсвир эдирди. О, кәләчәйи көрәрәк фәһләләрин эвиндә һисли чыраг әвәзинә электрик лампасы яна-чағыны хәбәр верирди. «Электрикин шығы чоходур, күн ишығы кимидир, һаваны хараб этмир. Амма чифайда инди белә ишыг баһа олдуғундан ону мәнз дөвләтчиләр ишләдә билир. Әлбәттә, 20—30

¹ Һ. Һүсейнов, «Азәрбайчанда XIX әср ичтимаи вә фәлсәфи фикир тарихи»ндән, сәһ. 544.

иләчән электрик артыб касыбфәнди олачаг. О заман зиндәканлыг бундан асан олачаг».

1906-чы илдә Һәсәнбәйин фәал иштиракилә Азәрбайчан мүәллимләринин биринчи гурултайы чағырылды. Гурултай халг маарифинин бир сыра мүһүм мәсәләләрини мүзакирә әдиб габагчыл вэ мүтәрәгги мүәллимләри даһа да сых бирләшдирди. Һәсәнбәй гурултайын анчаг биринчи ичласында иштирак эдә билди. Ифлич ону енидән ятаға салды. Бу дөфә Һәсәнбәй әмәк габилийәтини бүтүнлүклә итирди. Сол әли тамамилә гуруду. О, чәтинликлә да-нышырды.

Ахыр вахтлар онун үзү даима дүшүнчәли вә чидди көрүнүрдү. Симасында өмрү узуну чәкдийи мәшәггәтләрин изи вар иди. Үрәкдән күлә билмирди. Оун ән шаграг күлүшү хәфиф бир тәбәссүмдән ибарәт иди. Бу тәбәссүм дә надир һалларда көрүнүрдү. Учабой, арыг, гараяныз гоча енә дүшмәнләрин үзүнә сәрт бахыр, мәрд сөзү үзә демәкдән чәкинмирди.

Дүшмәнләр Һәсәнбәйин ифлич олдуғуну эшидиб гоча маарифпәрвәрә сон зәрбә вурмаға һазырлашдылар. Дума я нөвбәти сечкиләрдә мә'дән саһибләринин әлалтысы Кәблә Мирзә Юсифов гутунун габағында даянды. Сәс верәнләр гутуя яхынлашанда Һачы Мирзә хырда вә әйбәчәр көзләрини гыяраг:

— Һәсәнбәйә сәс вермә. Гара шардан сал,— дөйрди.¹

Дүшмәнләрин сә'йи нәтичәсиндә Һәсәнбәй бу дөфә думая сечилмәди. Он ил думада чалышмыш халгын мәнәфеини һәмишә өз шәхси ишиндән үс-түн тутмуш Һәсәнбәй үчүн гоча яшларында бу доғрудан да ағыр зәрбә иди.

Кәблә Мирзәнин сечкиләрдәки фитнәкарлығы һаггында Һәсәнбәйә мә'лумат вермишдиләр. О, Һә-

¹ Дума я гара яхуд ағ шар салмагла сәс верирдиләр. Гара шар сечиләнин әлейһинә иди.

сәңбәйин көзүнә көрүnmәмәйә чалышырды. Лакин бир дөфә һәсәнбәй ону дүз думанын габағында сахлады. Һәмнишәки кими сакит вә тәмкинлә сорушду:

— Кәблә Мирзә, де көрүм мән чох билирәм йохса Ашуров чәнаблары?

Кәблә Мирзәнин хырда көзләри лап кичилди. О зорла удгунараг:

— Сән,—дейә билди.

Һәсәнбәй давам этди:

— Думада мән халга чох хейир верә биләрәм йохса о?

— Сән.

— Бәс белә исә мәни йох, халгы фикирләшмәк лазым иди!

Һәсәнбәй бу сөzlәри дейиб кетди. Мирзә Юсифов әфсунланмыш илан кими гуруюб ериндә галмышды.

«ВУЧУДУН ӨЛДҮ, ФИКРИН ЯШАЙЫР»

1907-чи илин ноябрында Һәсәнбәй сон дөфә ятага дүшдү. Ики хәстәлик—ифлич вә дамар склерозу бир-биринә гарышыб Һәсәнбәйин сон күнләрини фәсиләсиз эзаб вә мәшәггәтә чевирирди.

Ноябрын 28-дә сәһәр онун һалы лап хараблашды. Бүтүн аилә үзвләри онун чарпайысынын әтрафына топлашдылар. Һәсәнбәй һәмнишәки кими сакит иди. Ушагларына мәнәббәт вә ифтихарла бахырды. Мидһәт харичдә тәһсил алып гайытмышды. Сәфвәт реални мәктәбдә охуорду. Гәрибсултан тәһсилини давам этдирирди. Эрә кетмиш бөйүк гызы Пәри дә онун янында иди. Һамысы пәришан вә мүкәддәр иди. Лакин Һәсәнбәй онлардан разы иди. О, ушагларынын һамысыны охудуб арзусуна чатмышды. Инди онун бир дәрди варды: бүтүн халгын савадланмасыны көрмәмиш өлүрдү.

Һәсәнбәй солғун вә арыг әлини эһмалча галдыраг:

— Мән,—деди,—орадан да сизин нечә яшады-

рыныза бахачагам... Намуслу, ләкәсиз өмүр сүрүн. Чалышын халга савад өйрәдин... Савады, элми олан милләт харигәләр ярадар...

Сонра о, үзүнү Һәнифә ханыма чевириб дәрин бир миннәтдарлыг ифадә эдән көзләрилә она бахды: — Молла-зад лазым дейил, — деди, — хейраты касыблара верин... Вәсийәтнамәдә һәр шейи язмышам... Маарифә көмәк элә... Һәмнишә...

Һәнифә ханым көз яшларыны боғараг башы илә тәсдиг этди. Титрәйән бир сәслә:

— Кими көрмәк истәрдин?—дейә сорушду,—де, чағыраг.

Һәсәнбәй ачы-ачы күлүмсәйәрәк һәсрәтлә:

— Мәндән олса бүтүн дүняны,—деди.

Сонра көзләрини юмду. Чән вә думан ичиндә һәятынын бир чох һадисәләрини, бөйүк Москваны, Тифлисдә Мирзә Фәтәли илә көрүшмәсини, илк театр тамашасыны, Нәчәфбәйи, думадакы мәркәләри көрдү.

Йох, онун һәяты мәнәсыз кечмәмишди. О, фырытынадан горхуб кизләнән ахмаг гағайылар кими яшамамышды. О, мәрд бир шаһин, чәсур бир фырытына гушу кими халгына дөйүш пәғмәси охумуш, она шимал фәчринин сонсуз көзәллийини көстәрмишди.

О, көзләрини ачыркән ушагларынын янында Сүлейман Санини көрдү. Сонра фәһләләр, мүәллимләр, тәләбәләр кәлди. Лакин Һәсәнбәй артыг онлары көрмәди. О сакит кечинди. Элә бил юхуя кетмишди.

Кәләнләр Һәнифә ханыма бахырдылар. О, күнәшини булутлар арасында итирмиш кәдәрли бир сәһәрә бәнзәйирди...

***

Һәсәнбәй дәфн олуан күн мәктәбләр ишләмәди, дүканлар бағланды. Бүтүн эһали дәрин бир һүзнлә ону сон мөкана йола салмаға кәлди. Бөйүк вә

учсуз-бучагсыз издиһамда азәрбайчанлыларла чийн-чийнә руслар, әрмәниләр, күрчүләр, йәһудиләр дә даянмышдылар. Йүзләрлә шакирд вә тәләбә, фәһлә вә кәндли, зиялы вә мәмүр һәсәнбәйлә сон дәфә видалашмаға кәлмишди. Издиһамын ортасында күлләр вә чичәкләрлә чәрчивәләнмиш бир ләвһә вар иди. Бу—«Әкинчи» гәзетинин биринчи нөмрәси иди.

Жандармлар бөйүк инсан ахынынын габағыны алмаг истәйирдиләр. Һәнифә ханым издиһам ичиндә айларла Һәсәнбәйи тәҗиб әдән, онун пәнчәрәси өнүндән чәкилмәйән о кәнч хәфиййәни дә көрдү. Бу күн о, Һәсәнбәйә яхынлаша билмирди. Халг табуту һәр тәрәфдән әһатә этмишди. Инсан ахыны жандармларын чәкдийи чанлы сәдди һәр тәрәфдән ярыб кечирди...

Һәнифә ханым Петербургдан вә Тифлисдән, Шамахыдан вә Зәрдабдан башсағлығы изһар әдән мәктублар алырды. Бөйүк Сабир Чәлил Мәммәдгулузадәйә яздығы мәктубда мәрһум Һәсәнбәйи Азәрбайчан халгынын мә'нәви атасы адландырмышды. Шамахылылар мәрһумун хатирәсинә шәһәр мәктәбиндә бир етим ушағы өз һесабына охутмағы гәрәра алмышдылар.

Һәсәнбәйин өлмәз хатирәсинә онларча шеирләр язылмышды. О заман әдәби ярадычылыға ени башламыш Абдулла Шаигин ше'ри хүсусилә чох яйылмышды. Бу шеирдә Һәсәнбәйин вәтәнә вә халга кәстәрдийи бөйүк хидмәт, әлин һәдсиз миннәтдарлығы кәзәл ифадә олунашдыр.

Һәнифә ханым халг мәһәббәтини ифадә әдән бүтүн бу сәнәдләри кәз бәбәйи кими горуюрду. Лакин онун ән чох гиймәтләндирдийи, һеч бир заман һәйәчансыз баха билмәдийи бир ядикар вар иди. Бу—Һәсәнбәйин дәфиндә иштирак әдән фәһләлә-

рин кәтирдикләри әклил үзәриндәки язы иди: «Мүтәфәккир ишчийә, «Қаспи» мәтбәәсинин фәһләләри тәрәфиндән. Вүчүдун өлдү, фикрин яшайыр».

Фәһләләр Һәсәнбәйи тәсадүфән «ишчи» адландыр. мамышдылар. О доғрудан да бүтүн өмрү узуну йорулмаз ишчи кими чалышмыш, халгын әзаб вә мәшәггәтини аз-чох йүнкүлләшдирән һеч бир ишдән боюн гачырمامышды. Габагчыл бәшәрийәтин яратдығы мәдәни ирсин еканә вариси олан фәһлә синфи өз достуну вә мүттәфигини һәлә о заман танымыш вә севмишди.

«Гой шүәралар сизи һәчв әтсин, моллалар лә'нәт охусун, авамлар даша бассын. Сиз милләт үчүн зәһмәт чәкирсиниз вә бишәк кәләчәкдә милләтин күзү ачыланда сизи шәһид һесап әдиб сизә рәһмәт охуячаг».

Умуд вә инамла долу олан бу сөzlәри Һәсәнбәй Зәрдаби 73 ил бундан әввәл язмышдыр. О, вәфат әтдикдән 13 ил сонра Азәрбайчанда совет һакимийәти гурулду.

Коммунист партиясынын, әлләр атасы Сталин йолдашын гайғысы сайәсиндә Совет Азәрбайчанында бөйүк маарифпәрвәрләрин ән йүксәк арзуларыны өтүб кечән мисли көрүнмәмиш мәдәни интибаһ вә чичәкләнмә дөврү башланды. Һәсәнбәйин гызы мүәллимә Гәрибсултан совет мәктәбиндә бөйүк руһ йүксәклийилә дәрс деди. ССРИ Али Совети ону узунмүддәтли вә гүсурсуз педагожи фәәлийәтинә көрә Ленин орденилә тәлтиф әтди. Һәсәнбәйин вәтәни Зәрдаб күндән-күнә чичәкләнән мәдәни колхоз кәндиңә чеврилди. Көзү ачылмыш, әсарәт вә чәһаләт зәнчирләриндән һәмишәлик хилас олмуш Азәрбайчан халгы да Совет Иттифагынын бүтүн башга халглары кими өз чохәсрли тарихини, мадди вә мә'нәви сәрвәтләрини өйрәнмәйә башлады. Чар архивләриндән тапылмыш сәнәдләр, заман кечдикчә са-

раһыб-солмуш мәктублар, «Әкинчи» гәзетинин дә-
рин бир мә'на илә долу мүгәддәс сәһифәләри һә-
сәнбәйин парлаг сурәтини енидән чанландырды.
Биз бәйүк әмәлләрдән әбәди һәятын, әбәди шәрәф вә
шәһрәтин нечә доғулдуғуну бир даһа көрдүк.

Редактору: *Р. Шаһвәләд*

Чала имзаланмыш 16/ХИ-1949. Чап листи 6,5. Нәшрийят листи 4,75.
ФГ13789. Сифариш 1100. Тиражы 12.000.

Азәрбайжан ССР Назирләр Совети ячында Полиграфія Сәнаеи, Нәшрийят
вә Китаб Сатышы Ишләри Идарәсинин
„Гымыл Шәрг“ мәتبәәси. Бақы, һәзи Аслаһов күчәси, 80.

Гиймәти 4 ман. 50 гәп.

9647.92

М 52

Дж. МАМЕДОВ

ГАСАНБЕК ЗАРДАБИ

Азербайджанское
Издательство Детской и Юношеской Литературы
Баку — 1949